

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

DAVID HUME'UN EPİSTEMOLOJİSİNDE AKLIN İŞLEVİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ

HAZIRLAYAN
Nigar Gizem ÜNAL

MALATYA – 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

DAVID HUME’UN EPİSTEMOLOJİSİNDE AKLIN İŞLEVİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nigar Gizem ÜNAL

DANIŞMAN
PROF. DR. Emin ÇELEBİ

MALATYA – 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**DAVID HUME'UN EPİSTEMOLOJİSİNDE
AKLIN İŞLEVİ**
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

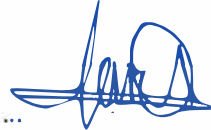
PROF. DR. EMİN ÇELEBİ

NİGAR GİZEM ÜNAL

Jürimiz 22.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans/ ~~doktora~~ tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak ..... Felsefe Ana bilim, ...
Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı imzası

1. Prof. Dr. Mehmet ÖNAC

2. Prof. Dr. Emin ÇELEBİ

3. Dr. Öğr. Üy. Aykut KÜSÜKPAEMAK

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve
.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Emin ÇELEBİ'nin danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “David Hume’un Epistemolojisinde Aklın İşlevi” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım."

Nigar Gizem ÜNAL

ÖZET

Felsefe için akıl hem kavram olarak hem de insanı diğer canlılardan ayıran yeti olarak önemli bir yere sahiptir. Bilginin kaynağı meselesi olarak akıl ya da duyu ikilemi neredeyse tüm filozoflar tarafından üzerinde titizlikle durulan bir konudur. Tarihsel süreç içerisinde çok farklı anlamlar yüklenen akıl, kimi zaman salt bir düşünce melekesi kimi zaman ontolojik bir varlık kimi zaman Tanrı'ya ulaşmanın yegâne koşulu olarak kabul edilmiştir. Ancak 18. Yüzyıla gelindiğinde akla farklı bir vurgunun yapıldığına şahit olmaktayız. Aydınlanma Çağı olarak nitelenen bu çağ aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılmaktadır. Aklın bir tavır olarak karşımıza çıktığı bu yüzyılda, sorgulamaya kapalı olduğu düşünülen ve doğruluğu tartışılmaz görülen pek çok konu, bireyin sorgu alanına dahil edilmiş ve insan teki yegane epistemolojik otorite olarak kabul edilmiştir. Empirik karakterli düşünme biçiminin başat olduğu bu çağın en önemli düşünürlerinden biri kuşkusuz İskoç filozof David Hume'dur. Hume, yaptığı sorgulamalar ve ulaştığı sonuçlarla felsefe tarihinde bir dönüm noktası olmayı başarmıştır.

Anahtar Kavramlar: Hume, Akıl, Aydınlanma Çağı, 18. Yüzyıl, Aydınlanma Felsefesi

ABSTRACT

Reason has an important place for philosophy both as a concept and as a skill that separates man from other living things. The dilemma of reason or sense as the issue of source of knowledge is a subject that almost all philosophers studiously focus on. Reason to which various meanings have been attributed to in its historical process has sometimes been regarded as the sole faculty of thought, sometimes as an ontological hierarchy of asset and sometimes as the only stipulation for reaching God. However, as for the 18th century, we witness a different emphasis on reason. This era, called as the Age of Enlightenment, is also known as the Age of Reason. In this century, when reason appeared as a manner, a number of issues considered as not-negotiable and well-attested were included in the scope of inquiry of an individual and human being was considered as the only epistemological authority. Hume is absolutely one of the famous thinkers of this century in which empirical way of thinking was dominant. He succeeded in becoming a milestone in the history of philosophy thanks to his inquiries and conclusions. In this study, it is tried to examine how Hume, who sometimes adopted a septic.

Key Concepts: Hume, Reason, Age of Enlightenment, 18th Century, Enlightenment Philosophy

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	iii
ONUR SÖZÜ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUME'UN BİLGİ TEORİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Bilginin İmkanı.....	7
1.1.1. İdeler Arası İlişkiler	7
1.1.2. Olgusal Durumlar.....	8
1.1.3. İzlenimler ve İdeler.....	9
1.1.4. Soyutlanmış ide	12
1.1.5. Bilgi ve Olasılık.....	14
1.2. Bilginin Fakülteleri	16
1.2.1. Zihin.....	16
1.2.2. Bellek ve Hayal Gücü	18
1.2.3. İdrak	22
1.2.4. İnanç	23

İKİNCİ BÖLÜM

HUME'UN AKIL TEORİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Akıl ve Akıl Yürütme.....	27
2.2. Doğa Ve Akıl.....	33
2.3. Zorunluluk, Nedensellik ve Akıl	35
2.4. Ahlak, Tutku ve Akıl.....	45
2.5. Din Ve Akıl.....	48
SONUÇ	51
KAYNAKÇA.....	56

KISALTMALAR

Çev. : Çeviren

d. : Doğum tarihi

ö. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa sayısı

S. : Sayı no

vb. : ve benzeri

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde akıl kavramına pek çok farklı anlam yüklenmiştir. Yüklenen bu farklı anlamları yalnızca düşünürlerin görüşlerinde değil kavramları tanımlama işlevini yüklenen sözlüklerde de net bir biçimde görebiliyoruz.

Parlatır “Osmanlı Türkçesi Sözlüğünde akıl kavramını “anlama, fehim, idrak, zeka, düşünce, tefekkür, mülahaza, fikir, hafıza” yetilerinin tümünü kapsayacak biçimde tanımlamıştır (Parlatır, 2014: 62). Ayverdi “Misalli Büyük Türkçe Sözlük”te akıl kavramını bu tanımlamaların biraz ilerisine taşımış, yalnızca insana ait bir yeti olarak “a) Kavramlar, olaylar, vakıalar arasındaki ilişkileri idrak melekesi, b) tecrübeden gelmeyen, fakat bütün akıl yürütmelerin kendine dayandığı temel a priori prensipler sistemi, c) çıkarım yoluyla fikir yürütme ve doğru hüküm verme yeteneği” olarak tanımlamıştır (Ayverdi, 2011: 28). Şemseddin Sami “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat” ta “düşünme ve anlama hassası, insana mahsus olan ve efradda derecat-ı muhtelifede bulunan kuvve-i maneviye ki, ruh gibi halli müşkil bir muamma ve tamamıyla fehm-i mahiyyeti muhal bir sırdır” şeklinde bir açıklama ile aklın tanımlanamaz olduğunu dile getirmiştir (Sami, 2014: 723).

“Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimler Ansiklopedik Sözlüğü” nde yine Allah ile ilişkilendirilerek “Allah’ın insan bedenine öz olarak yerleştirdiği ruhani bir cevher olup hak ile batılı, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini vb. ayırt etmeye yarayan bir kavram” olarak tanımlanmıştır. Bolay, “Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü”nde “Arapça akıl kelimesi, bir şeyi bir şeye bağlamak, bağlantı kurmak gibi anlamlara gelir. Latince ratio, sayma, hesap etme, düşünme anlamlarına gelmektedir” şeklinde bir açıklamayla farklı dillerdeki anlamlarına işaret etmiştir (2013: 7). Timuçin “Felsefe Sözlüğü”nde “Yargılama yetisi, gidimli bir biçimde karşılaştırma, birleştirme ve ayırıştırma yetisi” olarak tanımlamaktadır (2004: 477). Ahmet Cevizci ise “Felsefe Sözlüğü”nde “İnsanda var olan düşünme, bazı inançların doğruluğundan başka inançların doğruluğu yönünde çıkarımlar yapabilme, hakikatleri keşfedebilme, doğruları formüle edip eleştirebilme kapasitesi” olarak tanımlamaktadır (2011: 20).

Akıl tanımlarını bu şekilde sıraladıktan sonra felsefe tarihinde iz bırakmış büyük filozofların akılı nasıl ele aldığına ve akıl kavramının tarihsel süreç içerisinde ne gibi değişik anlamlarda kullanıldığına kısaca değinmenin Hume'un akıl konusundaki pozisyonunun farklılığını kavramamızda bize yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

Platon'a göre açıklık, susuzluk bedenimiz için ne kadar gerekliyse bilgi ve mantık da ruhumuz için o kadar gereklidir. Platon yazılarını diyalog şeklinde yazmıştır ve bilgiye anımsama şeklinde ulaşılır. Bu bilgi akıl üzerine temellenir ve akıl üzerinden meşrulaştırılır. Platon'a göre kesin bilgi mümkündür ve bu bilgiye akıl sayesinde ulaşabiliriz (Platon, 2013: 390). Dolayısıyla Platon'a göre aklın, anımsanan dünyadaki bilgilerin kaynağı olmakla aynı zamanda değişmez ilkelerin kendisinde içkin olduğu bir meleke veya merkez olduğunu söyleyebiliriz. Platon'un öğrencisi olan Aristoteles'e göre "İnsan, kendi hakikatlerine bir düzen verebilmesi, akılı ve akıl yürütme yeteneği ile bitki ve hayvanlardan ayrılmaktadır. Edilgin akıl beden aracılığıyla edinilen duyu verilerini işleyip şekillendirirken, etkin akıl bu verilenleri bilgi haline getirir (Aristoteles, 2001: 85). Kısaca ifade etmek gerekirse Aristoteles'in iki tür akıldan bahsettiğini söyleyebiliriz: Edilgin ve Etkin Akıl. Birincisi pasif bir biçimde duyu verilerini alıp ilişkiler kurarken ikincisi bu verileri daha üst düzeyde işleyerek ilkelere ulaşmaktadır. Dolayısıyla A. Cevizci'nin de işaret ettiği gibi Aristoteles Platon'dan "deneyimci akılcılığı benimsemiş olmasıyla" ayrılır. Platon ise yukarıda işaret ettiğimiz gibi "mutlak veya radikal akılcılığı" benimsemiştir (Cevizci, 2005: 93).

Yeni Platonculuğun en önemli temsilcisi olan Plotinus, Platon ve Aristoteles'in izlerini taşır. Plotinus'un varlık felsefesinde geliştirdiği "sudûr nazariyesi" felsefe tarihi için önemli bir yere sahiptir. "Plotinus, sudûr anlayışı ile ideler ve tabiat arasında ontolojik bağlantıyı kurabilmiş, ideaları tabiatın oluşmasında bir ara neden olarak görmüştür" (Kılıç, 2009: 39). Sudûr nazariyesine göre Akıl, bir olan Tanrı'dan sudûr etmektir. "Tanrıdan ilk ortaya çıkan şey olan akıl (nous) alemde bulunanların en büyüğüdür; bundan sonra çıkanlar gittikçe daha az mükemmeldirler (Weber, 2015: 27). Dolayısıyla Plotinusçu anlayışa göre akıl, Bir'den sonra gelen, zorunlu olarak taşan ontolojik bir varlık tabakasıdır. Plotinus'un sudûr anlayışı Ortaçağ İslam düşünürlerinin birçoğu üzerinde etkili olmuştur.

İbn Sina'ya göre, Tanrı “bütün bir varlık alanının yaratıcı ilkesidir.” Tanrı “saf akıl”dır ve diğer her şey Tanrı ile “zorunlu bir ilişki içindedir ve Tanrı’dan sudür etmektedir. “Tanrı hem akıl, hem akleden hem de akledilendir. Bu kavramların üçü de Tanrı hakkında aynı şeyi yani mutlak bilinci ifade eder” (Cevizci, 2001: 156). Tanrı aynı zamanda “mutlak akıldır, kendi özünü bilir dolayısıyla kendi tarafından bilinir” (Korkut, 2003: 269).

Farabi'ye göre insan akli sayesinde insan niteliğini kazanır (Sözen, 2006: 72). “Farabi akli, teorik ve pratik bilgilerin kavranabildiği bir güç ve meleke olarak görmektedir” (Alper, 2010: 54). Aristoteles’in etkisiyle Farabi akli teorik akıl ve pratik akıl şeklinde iki sınıfa ayırır. Ancak sudur nazariyesini kabul etmekle de Farabi, Plotinusçu anlayışı on katman içerisinde formüle ederek akla ontolojik bir statü biçer. Konuyu dağıtmamak için bu ayrımı detaylı olarak incelemeyeceğiz. Bu kadar değinmenin yeterli olduğunu düşünmekteyiz

Kesin bilginin kaynağını sorgulayan Gazali, günümüzde kullandığımız akıl tanımına yakın bir tanımda bulunur. Bir düşünme melekesi olarak akıl terimini kullanan Gazali'ye göre “Akıl şüpheleri sona erdiremediği gibi kesin bilgi de vermez.” Şüpheden ancak Tanrı'nın “insan kalbine bağışladığı bir ışık” sayesinde kurtulabiliriz (Çüçen, 2011: 214). Varlığın hakikati tartışması ile ilgili olarak aklın fonksiyonunu söze konu eden Gazali'ye göre dinin doğruluğu sabittir, “dine dayanarak akli inkar etmek asla söz konusu olamaz” (Gazali, 200: 523). Gazali felsefesinde her ne kadar akıl kesin bilgiyi vermese de “akli delil önemlidir. Gazali'ye göre akıl dinin karşıtı değil destekleyicisidir. Gazali'nin kullandığı akıl teriminin insan türünün bağımsız işleyen düşünme kapasitesi olduğunu söyleyebiliriz.

17. Yüzyıl Batı felsefesine baktığımızda “büyük metafizik sistemlerin kuruluşunun akla dayandığını” (Ketenci, 2014: 64) görüyoruz. Bu yüzyılın önemli düşünürlerinden Descartes akli “her durumda işe yarayabilen evrensel bir alet” ve insanlara yaratılıştan eşit olarak paylaştırılmış “iyi hüküm vermek ve doğruyu yanlıştan ayırma gücü” olarak tanımlar ve “bütün insanlarda yaratılıştan eşit olduğunu” savunur (Descartes, 2010: 7). Descartes'e göre aklımızın Tanrının varlığını kanıtlayamaması ve tanrının neyi ne için yaptığını anlayamaması şaşırılacak bir durum değildir. Bizim doğamız zayıf ve sınırlıdır. “Tanrının doğasıyla aksine çok geniş, anlaşılmaz ve sonsuz”dur. Descartes'e göre biz bu

durumu önceden biliriz (Descartes, 2010: 53). Tanrının bizim zihnimizin “kavrayış gücünü aşan” kudreti dahilinde pek çok şeye muktedir olduğu kolayca anlaşılabilir bir durumdur (Descartes, 2014: 55). Dolayısıyla Descartes, bir yandan akıllı insani bir ölçüt olarak ortaya koyarken bir yandan da kozmik ölçekte aklın idrak edemeyeceği veya aklın ötesindeki bir varlık sahasına işaret eder. Descartes’in yapmak istediği şey, bize göre bu iki alanı yine akıllı temele alarak anlaşılır kılmaya çalışmasıdır (Descartes, 2013: 39). Nitekim Descartes’in Tanrı kanıtlanması için de 17. Yüzyılın doğasına uygun olarak akıllı temele alan bir çıkarımlar zinciri izlediğini söyleyebiliriz.

17. yüzyılın bir diğer önemli siması olan Spinoza’ya göre akıl yasa ve aynı zamanda zorunluluktur. Spinoza’ya göre “Kökü akıldan gelen ya da akıl tarafından gelen ya da akıl tarafından uyandırılan davranışlar zaman göz önüne alınacak olursa, hazır değilmiş gibi görülen tekil şeylere nispet edilenlerden daha güçlüdür” (Spinoza, 2005: 270). Spinoza üç tür bilgiden bahseder. İlki hayal gücüdür: “Şeyleri hayal etmemize ve hatırlamamıza yardımcı olur.” İkincisi akıldır: “Şeylerin özellikleri hakkında fikirlerimiz ve ortak kavramlarımız” aklımız sayesinde. Üçüncüsü “Tanrı’nın bazı sıfatlarının özü hakkında upuygun fikirlerden şeylerin özü hakkındaki upuygun fikre kadar” yayılan sezgisel bilgidir (Spinoza, 2005: 114). Spinoza’ya göre akıl tabiatı gereği “ruhta bedeninin hazır olan varlığını tasarlaması bakımından, bir çeşit ezeliğe sahip olarak şeyleri bir çeşit ezelilikle” tasarlayabilir (Spinoza, 2005: 283). Görüldüğü gibi Spinoza’da bir yandan akıllı insanın empirik ve duyumsal veçhesine dönük bir yeti olarak görülürken öte yandan akıllı kozmik bir ilke veya kozmik-aşkınsal olana yönelen bir ilke olarak görmektedir.

18. yüzyıla gelindiğinde dayanakları doğal olarak önceki dönemlere dayanan anlayışın daha yoğun ve bütünlüklü bir dil ile serimlendiğini görüyoruz. Bilindiği üzere 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı’dır bu yüzyıl aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılır. “17. yüzyıl felsefesinin dayandığı akıl anlayışı bir din ve siyaset eleştirisi geliştirmenin temeli olmaktan uzaktır. Buna karşılık, 18. Yüzyıl düşünürlerinin akıl dediği şey, giderek bir din ve siyaset eleştirisinin de temelini oluşturmaktadır”(Ketenci, 2014: 66). 18. yüzyılda akıl bizatihi bir özgürlük tanımıdır. Çünkü bu anlayış, önceki dönemlerden tevarüs edilen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel vasata karşı bir itiraz ve bu itirazın hedefini ise kilise, dolayısıyla Batılı jargona göre din oluşturmaktadır.

“Aydınlanma insanın kendi kendisini vesayete maruz bırakmaktan kurtarmasıdır. Vesayet bir insanın bir başka insanın nezareti olmaksızın kendi idrak kabiliyetini (understanding) kullanamama iktidarsızlığıdır. Bu vesayet, vesayetin sebebi akıldan mahrumiyette değil, akli bir başkasının nezareti (direction) (talimatı) olmadan kullanma ve karar cesaretinin yokluğunda, insanın kendi kendisini maruz bıraktığı bir vesayettir. Sapere aude! “Kendi aklını kullanma cesaretini göster!” aydınlanmanın düsturudur.” (Kant, 2005: 225).

Kant’a göre aydınlanma insanın aklını kullanarak özgürleşmesidir. İnsan akılsız olması yüzünden değil aklını kullanmadığı için karanlıktadır ve aklını kullanarak aydınlanacaktır. Aydınlatılacak olan insandır ve insanın aydınlanması aklını kullanması ile mümkün olacaktır. Karanlıkta olan insan Orta Çağ insanıdır. Bu insan kiliseye yetkilerini devrettiğinden Kant bunu aklını kullanmamak olarak nitelemektedir. İnsan tekinin kendi zihinsel yetilerini empirik çerçevede kullanması aklını kullanması demektir. Başka bir deyişle aklını kullanma, bireyin düşünsel melekesini kullanarak insanın kendi kararını bizatihi kendisinin vermesini ifade etmektedir.

Her ne kadar 18. yüzyılda yaşamamış olsa da bu yüzyıla derin etkilerde bulunan Locke’un “İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme”si, Berkeley’in “İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme”si Hume’un “İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma”sı bu yüzyılın önemli yapıtlarındandır. Eserlerin isimlerinden de anlaşılacağı üzere bu dönemdeki araştırma ve yayımlar insan zihni, bilgisi, akli ve doğası ile ilgilidir (Gökberk, 2007: 291). Burada güdülen ana hedef ise insanın düşünme ilkelerini ortaya çıkarmak, doğa ile paralel bir çerçevede varlığını anlamaya çalışmaktır.

Bu yüzyılda Orta Çağ insanının kendini kilise egemenliğine bırakmasına bir başkaldırı söz konusudur. Bu itiraz sadedinde söz konusu düşünürler doğaya yönelmiş, insan doğası ve doğa arasında bir bağ kurmuştur. Bu bağ her iki doğanın da belli bir yasa çerçevesinde var olduğu ve varlığını idame ettiridir. Nasıl ki insan yönünü doğaya çevirdiğinde doğada bir düzenlilik görüyorsa ve doğanın keşfedilmesi mümkünse aynı şekilde, insan doğasının da keşfi ve bilinmesi mümkündür. O halde insan bizatihi kendisi olarak kendisini ve çevresini anlayabilir ve doğruyu keşfedebilir. İşte bu tutuma bize göre Aydınlanma döneminde akıl denmektedir.

Bu çalışmamızda bir aydınlanma düşünürü olan David Hume (1711-1776)’un akıl kavramına verdiği anlam ve epistemolojik çerçeve de akla yüklediği işlevi irdelemeye çalışacağız. Son yıllarda ülkemizde Hume ile ilgili yapılan çalışmalarda bir artış

görülmektedir. Ancak Hume'un epistemolojisinde akıl konusunu işleyen bir çalışmaya rastlamadık, çalışmamızın bu konudaki boşluğu biraz da olsa doldurabilmesini umuyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUME'UN BİLGİ TEORİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

Merak ve bilme arzusunun ürünü olan felsefede, bu arzunun nesnesi olan bilgi problemi en önemli problemlerden biridir. Filozofların sistemlerini ve felsefi problemlere getirdikleri çözüm önerilerini de büyük oranda onların bilgi anlayışı belirler demek abartılı olmayacaktır. 18. yüzyıl tümüyle bir bilgi felsefesi durumundadır. Dolayısıyla bu yüzyılda yaşamış olan David Hume'un da tartıştığı ana konu bilgidir. Duyu verisinden hareketle kurguladığı felsefesinde kimi zaman şüpheci kimi zaman agnostik kimi zaman ise kesin ve keskin yargılarda bulunur. Hatta kimi zaman ise ironik bir üslupla görüşlerini net bir şekilde ortaya koymaktan sakınır. Ancak bütün bunlara rağmen Hume'un özgünlüğü, bilgi konusundaki özellikle nedensellik çerçevesindeki keskin vargılarıdır.

1.1. Bilginin İmkânı

Hume'a göre akıl yürütme yetimizin tüm nesnelere, ideler arası ilişkiler (*relations of ideas*) ve olgusal durumlar (*matters of fact*) olarak ikiye ayrılır.

Bu iki alan aynı zamanda bilgiye konu olabilen iki alandır. Dolayısıyla Hume'un bilginin imkânını kabul ederek yola çıktığını söylemek gerekir.

1.1.1. İdeler Arası İlişkiler

Hume ideler arası ilişkileri (*relations of ideas*) “Geometri, Cebir ve Aritmetik bilimleri, ile sınırlar kısacası ister görüye ister tanıtlamaya dayalı olarak her kesin evetleme” (Hume,2014: 39) olarak tanımlar. “Hume'a göre kesin bilgiyi sağlayan bu alan ile doğa arasında bir bağ yoktur. İdeler arası ilişkiler doğadan bağımsız işler. Başka bir deyişle bunların doğa ile herhangi bir epistemolojik bağlantıları olmayıp, tamamen akıl ile ontolojik bir beraberlikleri vardır” (Çelebi, 2008: 17).

Hume'a göre matematiksel bir önermenin doğruluğu, belli sembollerin anlamlarına bağımlıdır ve deneyim yoluyla hiçbir doğrulamayı gereksinmez. Burada öne sürülen ideler arası ilişkiler zorunludur. Bu nedenle Hume'un matematiği bu açıklayış biçimi deneyimci olmaktan çok akılcı çizgide yer almaktadır (Çelik, 2015: 198).

Hume yorumcularından bazıları ideler arası ilişkilere dayalı bilgimizin artırılmasına katkı sağlamayan “söz konusu analitik bilgi türü, öyleyse, apriori önermelerden meydana gelir.” şeklinde bir çıkarımda bulunur (Cevizci, 2015: 182). Ancak Hume bu bilgiye a priori demez. “Çünkü Hume’a göre a priori “tecrübeyle bağdaşmaz; halbuki matematik, bir olaylar bilgisi olan mekaniğe uygulanır; bu yüzden matematiğin bilgisine apriori denemez” (Nutku, 2016: 45). Hume a priori terimini “düşünmenin bir çeşidi, formel çıkarımlar” olarak alır.

Hume’un epistemolojisi ideler ve izlenimler üzerine inşaa edilmiştir. “Burada bahsi geçen ideler ile zihnin objesi olan ideler arası ilişkiler (relations of ideas) birbirlerinden farklıdır. Birincisi a priori olarak zihinde var iken, ikincisi temelini algıda bulan a posteriori bir mahiyeti haizdir” (Çelebi, 2008: 18). Hume’un birincisi ile yani ideler arası ilişkilerle bir sorunu yoktur. İdeler arası ilişkiler herkes için aynı derecede vardır ve doğada bir karşılıkları olmasa da kesin bilgi türüdür.

İdeler arası ilişkiler, bilgimizi çok fazla genişletemez. Bilgimizi asıl genişletecek olan olgusal durumlardır. Dolayısıyla bizim de çalışmamızda esas olarak işleyeceğimiz konu Hume’u izleyerek bu alan ile sınırlı olmak durumundadır.

1.1.2. Olgusal Durumlar

Hume’un epistemolojisi bu alan üzerinde yükselir. Hume’a göre akıl yürütme yetimizin ikinci nesnesi olan olgular, ideler arası ilişkiler gibi kesin bilgi vermezler. Olgusal durumların doğruluğu kanıtlarla desteklenir, ancak olgusal bir durumun doğruluğuna ilişkin kanıtlarımız çok güçlü olsalar dahi bize bir kesinlik vermezler. Hume’a göre her olgunun tersi olanaklıdır; çünkü bu hiçbir zaman bir çelişki sergilemez (Hume, 2014: 39). Olgusal durumlar kesin bilgi vermeseler de bilgimizi genişletecek yegane alan olduğu için önemlidir.

“Peki hakkında düşüncesini taşıdığımız şey nedir? Olguya ait şeylerin bilgisine nasıl sahip oluyoruz?” Bu husustaki bilgi kaynakları nelerdir? Kognitif süreç nasıl oluşmaktadır? (Çelebi, 2008: 18).

Hume, olguya dair bilgimizin malzemesini ve işleyiş sürecini iki temel kavram ile ifade eder: İzlenimler ve ideler.

1.1.3. İzlenimler ve İdeler

Hume'un izlenimler ve ideler ile ilgili görüşlerini, onun algı konusundaki görüşlerini inceledikten sonra irdelemek daha doğru olacaktır. Çünkü, Hume'a göre zihne giren her şey algıdır ve zihnin tüm algıları ideler ve izlenimler olmak üzere ikiye ayrılır.

Orhan Hançerlioğlu *Felsefe Sözlüğü'nde* algı kavramını dış dünyanın duyularla gelen imgesinin bilinçte gerçekleşen tasarımı (Hançerlioğlu, 2002: 9) olarak tanımlamaktadır. Hume'a göre de "algı zihne giren her şeydir." Çünkü zihnin (mind) tüm eylem ve duyuları bizim için bilinç yoluyla bilindiğinden bunlar zorunlu olarak her tikel noktada oldukları gibi görünmeli, ve göründükleri gibi olmalıdırlar. Zihne giren her şey gerçekte bir algı olduğundan herhangi bir şeyin duyguya ayrı görünmesi olanaksızdır (Hume, 1997: 34). Bir şeyin zihne ayrı duyguya ayrı görüldüğünü düşünmek bilincinde olduğumuzdan emin olduğumuz konularda dahi yanıldığımızı kabul etmemiz anlamına gelir.

Hume'a göre, algı zihin için ön koşuldur, zira zihin bir ide olarak değil algıların taşıyıcısı ya da yığını olarak varlığını garantiler. Zihin konusunu ilerleyen bölümlerde ayrı bir alt başlık altında irdeleneceğimize dolaylı olarak burada yalnızca algı ile olan ilişkisine değineceğiz. Hume'a göre her algı bir başkasından ayrılabilir doğadadır. "Algılar zihnimize tek tek duyular aracılığıyla gelir dolayısıyla bir tikel algıyı zihinden ayırmada, eş deyişle düşünen bir varlığı oluşturan o bağıntılı algılar külesiyle tüm ilişkilerini koparmada hiçbir saçmalık yoktur" (Hume, 1997: 209-210).

Hume'a göre zihnin tüm algıları izlenimler ve ideler olmak üzere iki türdür. Hume'un epistemolojisinde ideler ve izlenimlerin önemli bir yeri vardır. İdeler ve izlenimler arasındaki ayrımı onların zihne girişlerindeki canlılık derecesine göre yapan Hume, izlenimleri zihne büyük kuvvet ve canlılıkla giren algılar olarak tanımlarken, ideleri ise izlenimlerin düşünme ve akıl yürütmelerimizdeki zayıf imgeleri olarak tanımlar.

"Bu nedenle işte bu noktada, zihnin tüm algılarını güçlerinin ve canlılıklarının farklı dereceleri sayesinde ayırt edilmiş olan iki sınıfa veya türe ayırabiliriz. Daha az canlı ve kuvvetli olanları genellikle düşünceler (thoughts) veya ideler (ideas) olarak adlandırılır. Diğer türden algılar dilimizde ve diğer dillerin çoğunda bir isme ihtiyaç duyarlar; sanıyorum bunun nedeni onları genel bir terim veya isim altında toplamak için, felsefi amaçlar dışında, bir zorunluluk duyulmamış olmasıdır. Bu nedenle gelin biraz özgürlüğümüzü kullanalım ve onları izlenimler (impressions) olarak adlandıralım –bu kelimeyi alışılmış anlamından biraz farklı bir anlamda

kullanarak. İzlenim terimiyle, duyduğumuz veya gördüğümüz veya hissettiğimiz veya sevdiğimiz veya nefret ettiğimiz veya arzuladığımız veya istediğimiz zamanlardaki en canlı algılarımızın tümünü kastediyorum. Ve izlenimler, yukarıda bahsedilen duyular veya hareketler üzerinde iyice düşündüğümüzde, bilinçli olduğumuz anlardaki nispeten daha az canlı algılar olan idelerden ayrılırlar” (Hume, 1998: 21).

Hume’a göre ideler ve izlenimler arasındaki bu ayrım kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak uyku, yüksek ateş, delilik gibi özel durumlarda ideler izlenimlere yaklaşabilir. İzlenimlerin zayıf ve güçsüz olduğu durumlarda izlenimleri idelerden ayırt etmekte zorluk yaşarız. Ama “birkaç durumdaki bu yakın benzerliğe karşı, genel olarak öylesine ayırdırlar ki hiç kimse onları ayrı ayrı başlıklar altına getirmede ve ayrım belirtmek için her birine özel bir ad vermede hiçbir duraksama göstermez” (Hume, 1997: 22).

Hume izlenimler ve onların zayıf imgeleri olarak tanımladığı ideler üzerinde durur. Tüm yalın idelerimiz (ideas) ilk ortaya çıkışlarında onlara karşılık düşen ve birebir sureti olarak temsil ettikleri yalın izlenimlerden türerler (Hume, 1997: 24). Hume’a göre bütün yalın idelerimiz varlığını yalın bir izlenime borçludur. İzlenimi olmayan bir idenin var olamayacağını ve hiç kimsenin izlenimi olmayan bir ide gösteremeyeceğini iddia eden Hume istisnai bir durum bulur ve bunu şu şekilde açıklar:

Buna göre bir kimsenin otuz yıl boyunca görüş yetisinin olduğunu ve örneğin hiçbir zaman karşılaşma şansını bulamadığı tikel bir mavi tonu dışında her tür renk ile çok iyi tanışık olduğunu varsayalım, bu rengin tüm değişik tonları, sözü edilen o biri dışında, en koyu olandan en açık olana doğru aşamalı olarak inen bir yolda önüne koyulsun; açıktır ki o tonun eksik olduğu yerde bir boşluk algılayacak, ve o noktada bitişik renkler arasında başka herhangi bir yerde olduğundan daha büyük bir açıklık olduğunu duyumsayacaktır. Şimdi onun için kendi hayal gücünden (imagination) bu açığı kapamanın, ve ona hiçbir zaman duyuları yoluyla iletilmemiş olmasına karşın o tikel tonun düşüncesini yaratmasının olanaklı olup olmadığını soruyorum. Çok az kimsenin bunu yapabileceği görüşünde olduğuna inanıyorum; ve bu durum yalın idelerin her zaman karşılık düşen izlenimlerden türetilmediğini bir tanıtı olarak hizmet edebilir. Ama örnek öylesine özel ve tekildir ki, gözlemimize pek değmeyecektir ve salt onun için genel düzgümüzü değiştirmeye değmez (Hume, 1997: 26-27).

Her ne kadar istisna dediği bu durum genel kuralı değiştirmez dese de bunun önemli bir problem olduğunu söylemek gerekir.

“İdeler yeni idelerde kendilerinin imgelerini üretirler; ama ilk idelerin izlenimlerden türetilmeleri gerektiği için, tüm yalın idelerimizin ya dolaylı ya da dolaysız olarak kendi karmaşık düşen izlenimlerden doğdukları olgusu yine doğru kalır” (Hume, 1997: 26). Hume’a göre yalın idelerimizin yalın izlenimlerden türediğinin bir diğer kanıtı,

bir duyusu olmayan insanların o duyuya ait izlenimlerden dolayısıyla o duyuya ait idelerden mahrum olacağıdır. Örneğin gözleri görmeyen biri renk idelerine, kulakları duymayan biri ses idelerine sahip değildir. Benzer şekilde duyu organları düzgün çalışan bir insan için de, objesini duyumsamadığı bir şeyin idesine sahip olamayacağı yadırganmayacak bir durumdur. Bir yiyeceğin tadının idesini o yiyeceği tatmadığımız sürece oluşturamayız.

Hume'a göre izlenimlerimizin daima idelerimizi öncelediği hususunda bizi bilgilendiren deneyimlerimizdir. İdelerimizin ilk ortaya çıkışlarını incelediğimiz zaman bu açıkça ortaya çıkacaktır. Yalın idelerin kökenlerinin izlenimlerde olduğu konusunda yeterli açıklamaları yaptığını düşünen Hume izlenimlerin detaylı bir incelemesine geçer.

Hume, izlenimlerimizin de duyu (sensation) ve derin düşünme (reflection) izlenimleri olarak ikiye ayrılabilirliğini belirtir. “İlk tür ruhta bilinmeyen nedenlerden kökensel olarak doğar, ikincisi büyük ölçüde idelerimizden doğar ve şu düzen içinde olur. Bir izlenim ilkin duvarlara çarpar ve sıcaklık ya da soğukluk susuzluk ya da açlık, şu ya da bu tür bir haz ya da acı duymamıza yol açar” (Hume, 1997: 27). İzlenim sona erdikten sonra bu izlenimin zihinde oluşturduğu şeye ide diyoruz. “Bu haz ya da acı idesi, ruha geri döndüğünde yeni istek ve isteksizlik, umut ve korku izlenimleri üretir ki bunlara haklı olarak derin düşünme izlenimleri denir. Çünkü ondan türemişleridir” (Hume, 1997: 27). Bu izlenimler yeni ideler meydana getirir ve bu idelerde başka derin düşünme ideleri oluşturabilir. Derin düşünme izlenimleri kendilerinden meydana gelecek idelere önsel, duyu izlenimlerine ise sonsaldırlar. Derin düşünme izlenimleri de yine ilk ortaya çıkışlarını duyu izlenimlerine borçludur.

Hume'a göre izlenim zihinde bir ide olarak kendini gösterir. Bunu iki ayrı biçimde yapabilir, izlenimlerin canlılığından önemli bir pay alarak zihinde kendisini bir izlenim ve ide arası bir biçimde yinelemesini sağlayan yeti bellektir (memory). Şayet izlenim canlılığını tamamen yitirip tam bir ide olarak kendini yineliyorsa bunu sağlayan yetiye hayal gücü (imagination) diyoruz. “Şüphesiz bellek ideleri hayal gücünün idelerinden daha canlıdır.” Geçmiş bir olayı hatırlarken bellek idesi zihinde zor bir yol izler. “Ancak hayal gücü ideleri zayıf ve gevşektir ve zihinde uzun süre düzenli ve kararlı bir biçimde muhafaza edilmesi güçtür. Belleğin başlıca işi yalın ideleri değil ama düzen ve konumlarını saklamaktır” (Hume, 1997: 29).

Hume'a göre ideler üzerinde belleğin işleyişi sınırlı iken hayal gücününki sınırsızdır. Bellek ideleri üzerindeki işlemleri bakımından kısıtlanmıştır. Başlıca görevi yalın idelerin düzen ve konumlarını saklamak olan bellek, herhangi bir şeyi hatırlamada bu düzenden uzaklaşacak olsa, bu bellekteki bozukluk veya bir eksiklikten kaynaklanır. Hume'a göre hayal gücünün ideleri üzerindeki işleyişi özgür bir yolda ilerler. Hayal gücü zihne bir kez giren ideler üzerinde özgürce oynar. İdeleri arzusuna göre birleştirir ve ayırır. Hume'a göre hayal gücüne ideler üzerinde özgürce işlemeyi sağlayan idelerin yalın ve karmaşık ayrımıdır. Hayal gücü ideler arasında bir kez bir ayırım algıladıktan sonra, onları özgürce ayırır ve birleştirir. Ancak Hume'a göre zihnin iki ideyi birleştirici tek yetisi hayal gücü değildir.

Hume zihnin ideleri birleştirme gücünü yumuşak bir kuvvet (a gentle force) olarak adlandırır. "Doğa herkese karmaşık ide olmaya uygun yalın ideleri gösterir. Hume, izlenim-olgu teorisini tamamen bir tür psikolojik çağrışım yasasına dayandırır. Bu yasa üç aşamalıdır" (Çevik, 2005: 23). "Andırım (resemblance), zaman ya da yerde bitişiklik (contiguity) ve neden (cause) ve etki (effect)" (Hume, 1997: 30). Hume'a göre bu niteliklerin ideler arasında bir çağrışım ürettiğini ve bir idenin doğal bir yolla başka bir ide ile birleştirildiğini kanıtlamak gereksizdir.

Hume'a göre hayal gücünde güçlü bir bağ oluşturmak ve ideler arası çağrışımı meydana getirmek için tek ilişki neden ve etki ilişkisidir. Hume'a göre iki nesne yalnızca "biri diğerinde bir etki ürettiği durumda değil aynı zamanda bu üretme gücüne sahip olduğu zaman da neden etki ilişkisiyle bağlıdır. Ve bunu insanların toplumda birbirlerini etkilemelerine ve hükümet ve alt güdüm bağları içine getirilmelerini sağlayan tüm çıkar ve ödev ilişkilerinin kaynağı olarak görebiliriz" (Hume, 1997: 31).

Hume, izlenimler, ideler ve zihni yetileri olan bellek ve hayal gücünün ideler ve izlenimler üzerindeki etkilerine detaylı bir biçimde değindikten sonra soyutlanmış ideler konusunu irdelemeye geçer.

1.1.4. Soyutlanmış ide

Soyutlanmış idelerin olamayacağını savunan Hume'un bu konudaki karşı çıkışlarının anlaşılması için Locke'un soyut ideler ile ilgili görüşlerini açıklamak gereklidir. Locke soyut ideleri temellendirirken şu çıkarımdan yararlanmaktadır. "Eğer

edindiğimiz her tikel ide için ayrı bir ad vermek zorunda kalsaydık, hem tikel idelerimiz gibi adlarımızın da hem de idelerimiz ile adlar arasındaki bağlanmaların da sonsuz sayıda olması gerekirdi. Soyutlama yetimiz bu zorluğun ortaya çıkmasını önler” (Locke, 2004: 297). “Locke’a göre soyutlama yalnızca insanın gerçekleştirebileceği düzey ve yetkinlik bakımından insanla hayvan arasına kesin bir çizgi çeken zihinsel bir etkinliktir” (Bravo, 2010: 103). “Soyutlama kendilerine bağlanmak yoluyla sözcüklerin genellik kazandığı soyut, genel ideleri oluşturur” (Didier, 2009: 17). “Locke’a göre zihin soyutlama işlemiyle, benzer tikellerin müşterek özelliklerinden soyut ve genel bir idea üretir” (Altınörs, 2009: 14).

Locke’un soyut ideler ayrımını ilk eleştiren Berkeley, “zihnin soyut ideleri kavrayışında genel mi yoksa tikel mi oldukları” sorusunu sorar (Berkeley, 1998: 18). Berkeley’in bu soruya cevabı “tüm genel idelerin tikel idelerden başka bir şey olmadıkları ve onlara daha kapsamlı bir imlem veren ve onları zaman zaman kendilerine benzer olan başka bireyselleri anımsatmaya götüren belli bir terime eklendikleri” şeklindedir (Berkeley , 1996: 21). Hume Berkeley’in bu karşı çıkışını destekler. “Bunu son yıllarda yazın dünyasında yapılmış en büyük ve en değerli buluşlardan biri olarak gördüğüm için, burada onu tüm kuşku ve tartışmanın ötesine koyacağını umduğum kimi akıl yürütmelerle doğrulamaya çalışacağım” der (Hume, 1997: 35-36).

Hume’a göre soyut ya da genel ide yoktur. Ortak özelliklere sahip tikel ideler aynı kavramda birleşmişlerdir. “Genellikle ya da soyutluk zihinde değil sözcüktedir. Zihindeki (mind) imge yalnızca tikel bir nesnenin imgesidir. Gerçi akıl yürütmelerimizdeki uygulaması sanki bir evrenselmiş gibi olsa bile” soyutlamanın kendisi reel bir gerçeklik değildir (Hume, 1997: 38).

Hume’a göre ideler izlenimlerden meydana geldiklerine göre izlenimler için mümkün olmayan bir durum ideler için de mümkün değildir. Soyut bir izlenim mümkün değildir. Dolayısıyla soyut ide diye bir şey de aynı ölçüde mümkün değildir.

Hume’a göre bizler farklı nesnelere arasında bir benzerlik algıladığımız zaman bunlar nicelik ve nitelik derecelerinde farklı olsalar dahi tamamını aynı ad altında birleştiririz. Alışkanlık sonucu farklı nesnelere çatısı altında birleştirdiğimiz o adı işittiğimizde bizde o nesnelere birini canlandırır. Örneğin elma, armut, ceviz gibi farklı meyvelerinden faydalandığımız, yaprakları ve meyvelerindeki farklılığa rağmen

tohumdan meydana gelmek, kök gövde ve dallara sahip olmak gibi ortak özelliklere sahip nesnelere ağaç altında birleştiririz. Ağaç kelimesini işitmek bizde bunlardan birinin algısını canlandırır.

Hume'a göre izlenimler olarak ideler bir kez zihne girdikten sonra zihnin yetileriyle bu ideler üzerinde işler. Birleştirme gücü sayesinde yalın ideleri bir araya getirerek yeni ideler oluşturur. "Herhangi bir büyük sayıdan söz ettiğimizde-örneğin bin- zihnin genellikle ona ilişkin yeterli bir idesi değil, ama yalnızca altında sayının kapsandığı basamaklara ilişkin yeterli bir idesi yoluyla böyle bir ideyi üretmek için bir gücü vardır" (Hume, 1997: 40). Zihin bu güç sayesinde bu sayıyı oluşturan basamakları bir araya getirerek bin sayısını elde eder. "Bununla birlikte idelerimizdeki bu eksiklik hiçbir zaman akıl yürütmemizde, duyumsanmaz; ki evrensel idelerin en önceki durumlarına koşut bir durum olarak görünür" (Hume, 1997: 40). Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz ki gerçekte soyut veya soyutlanmış ide, kendi başına bir varlığa sahip olmayıp tekil izlenimlerin sonucu olan tekil idelerin zihin yardımı ile başka bir forma kavuşturulması işlemidir.

Humun epistemolojisinin diğer önemli bir konusu bilgi ve olasılıktır. Şimdi bu konuyu incelemeye geçelim.

1.1.5. Bilgi ve Olasılık

Hume'a göre "insan aklını bilgiye ve olasılığa bölmüş ve birinciyi düşüncelerin karşılaştırılmasından doğan kanıt olarak tanımlamış olan felsefeciler nedenlerden ya da etkilerden yola çıkılarak yapılan tüm akıl yürütmelerimizi genel olasılık terimi adı altına almakla yükümlüdürler" (Hume, 1997: 135). Hume'a göre bizim bilgi dediğimiz ve hayatımızı ona göre şekillendirdiğimiz her şey olası durumlardır. Yarın güneşin doğacağı, kara bulutlarla kaplı gökyüzünün yağmurun habercisi olduğu gibi her şey bizim sayısız deneyim sonucunda beklemeye meyilli olduğumuz olası durumlardır. Biz daha önce defalarca öyle olduğu için yine aynı şeyin olmasını bekleriz ancak bunun olması kesin değildir.

"Bu nedenle belki de sözcüklerin ortak imlemlerini hep birden koruyabilmek ve çeşitli kanıt derecelerine belirtebilmek için, insan aklını üç türe ayırmak daha uygun olacaktır; bilgiden, tanıtlardan ve olasılıklardan" (Hume, 1997: 135). Hume bilgisiyle düşüncelerin karşılaştırılmasından doğan inancı, tanıtlar ile neden etki ilişkisinden

türetilen ve kuşku ve belirsizlikten bütünüyle uzak olan akıl yürütmeleri, olasılık ile ise henüz belirsizliğin eşiğinde olan kanıtları kastetmektedir.

Hume'a göre "aklımız doğal etkisi gerçeklik olan bir tür neden olarak görülmelidir. Bu neden başka nedenlerin zorlamalarıyla ve zihinsel güçlerimizin değişkenliği tarafından sık sık engellenebilir. Bu yolla tüm bilgi olasılığa bozulur; bu olasılık idrakımızın doğruluğu ya da aldatıcılığı üzerine deneyimimize göre ve sorunun yalınlık ya da karışıklığına göre büyük ya da küçük olabilir" (Hume, 1997: 185). Bilgi dediğimiz her şeyin aslında olasılıktan ibaret olduğunu belirten Hume'a göre iki tür olasılık vardır; "ya nesne gerçekten kendinde belirsiz olduğu ve şans yoluyla belirleneceği zaman; ya da nesne daha şimdiden pekin olsa da sorunun her bir yanında bir dizi tanıt bulan yargımız için belirsiz olduğu zaman" (Hume, 1997: 427). Burada bir çelişki var gibi gözükmektedir. İki tür olasılık varsa bunlardan biri şans eseri ulaştığımız, diğeri yargımız için belirsiz olduğu durumlarda söz konusu oluyorsa bütün bilgimiz değil yalnızca belirsizlikte olan bilgimiz olasılığa bozulacaktır.

Bu durumda iki durum ortaya çıkmaktadır: Kanıtlarla ulaştığımız bilgilere güvenebiliriz ancak olasılıkla ulaştığımız bilgilere tam olarak güvenemeyiz. Ancak Hume bu konuda şöyle düşünmektedir: "Kanıtlardan ve olasılıklardan yaptığımız akıl yürütmeler birbirinden büyük ölçüde ayrılırsalar da kanıtlardan yola çıkarak yaptıklarımız farkında olunmaksızın sık sık salt bağlantılı kanıtlamalar çokluğu yüzünden yozlaşır ve olasılıktan yola çıkarak yaptığımız akıl yürütmelere dönüşür" (Hume, 2015: 106). Bu cümleleriyle Hume bizi kuşkuculuğa sürüklemektedir. Bildiğimizi hatta kanıtlarla elde ettiğimizi düşündüğümüz çoğu şey bir olasılıktan ibaretse bilgi diye tutunabileceğimiz bir şey kalmayacaktır. Hume olasılıktaki belirsizliğin yanına yargı yetimizin zayıflığından kaynaklanan yeni bir belirsizlik ekleyerek, aklımız tarafından yetilerimizin gerçeklik ve dürüstlükleri sayesinde elde ettiğimizi düşündüğümüz hesaplamalardaki yanılğı olanağından türeyen yeni bir kuşkuyu eklememiz gerektiğini savunur. Hume'a göre bu kuşku zihnimize beliren ve aklımızı yakından inceleyecek olursak ona ilişkin bir karara varmaktan kaçınamayacağımız bir kuşkudur (Hume, 1997: 187).

Tüm bu epistemolojik süreçler kuşkusuz birtakım unsurları gerekli kılmaktadır biz bu epistemolojik unsurları bilginin fakülteleri olarak adlandıracağız ve yine Hume'un bu fakültelere dair görüşlerini satır aralarından ayıklayarak bütüncül bir çalışma ortaya

çıkarmaya çalışacağız. Bilginin fakülteleri olarak; zihin, bellek, hayal gücü, idrak ve inanç kavramlarını ele alacağız.

1.2. Bilginin Fakülteleri

1.2.1. Zihin

Hume'a göre "zihin belli ilişkiler tarafından birleştirilmiş algıların bir yığını ya da toplamıdır" (1997: 209 Hume'a göre "zihin (mind) için algılardan başka hiçbir şey yoktur ve tüm ideler zihne önceden sunulan bir şeyden türerler" (1997: 82). Bizim için türsel olarak ideler ve izlenimlerden başka herhangi bir şeyi zihinde üretmek olanaksızdır. Zihnimizdeki her şey algılardan ibarettir ve zihindeki idelerimizin ilk ortaya çıkışları izlenim sayesinde olur. İzlenimler aracılığıyla ideler zihne girdikten sonra zihin onlar üzerinde işler ve yeni ideler oluşturur.

Hume'a göre zihin yeni ideler oluşturmak dışında, sahip olduğu alt kategori idelerini kullanarak daha büyük şeylerin bilgisine sahip olabilir. Hume buna örnek olarak bin sayısını verir. Zihin bin sayısı için yeterli bir ideye sahip değildir. Ancak "altında sayının kapsandığı basamaklara ilişkin yeterli bir düşüncesi yoluyla böyle bir ideyi üretmek için bir gücü vardır" (Hume, 1997: 40). Hume'a göre idelerimizdeki bu eksikliği akıl yürütmelerimizde duyumsamayız. Zihin birleştirme gücü sayesinde basamakları birleştirerek bin sayısını elde eder.

Hume, Locke'un zihnin soyut ideler üretme gücü hakkındaki görüşlerine katılmaz. Yukarıda değindiğimiz üzere Locke soyutlama yeteneğinin, insanı hayvanlardan ayıran en önemli özellik olduğunu vurgulamaktaydı. Hume'a göre zihinde soyut ideler yoktur. "Zihindeki imge yalnızca tikel bir nesnenin imgesidir, gerçi akıl yürütmelerimizdeki uygulaması sanki evrenselmiş gibi olsa bile" (1997: 82).

Hume'a göre "zihnin tüm eylem ve duyuları bilincine varmak yoluyla bilinir. Bu eylem ve duyular oldukları gibi görünmek ve göründükleri gibi olmak zorundadırlar. Çünkü zihnin (mind) tüm eylem ve duyuları bizim için bilinç yoluyla bilindiklerinden, bunlar zorunlu olarak her tikel noktada oldukları gibi görünmeli ve göründükleri gibi olmalıdırlar" (Hume, 1997: 194). Zihne giren her şey gerçekte bir algıdır. Herhangi bir şeyin duyguya ayrı görünmesi olanaksızdır. Bu en yakından bilinçli olduğumuz yerde bile yanılıyor olduğumuzu varsaymak olurdu (Hume, 1997: 194). Hume'a göre zihne giren bir algının duyguya farklı görünmesi mümkün değildir. Zihne giren bir algının duyguya

farklı göründüğünü düşünmek, en çok bilincinde olduğumuz konularda bile yanıldığımızı varsaymak olurdu.

Hume zihni “belli ilişkiler tarafından birleştirilmiş algıların bir yığını ya da toplamı” olarak tanımlamaktaydı. Berkeley 138. Prensipde der ki “Benim zihinden anladığım şey, düşünen, isteyen ve algılayan şeydir. Bunlardan hiçbirisi ide ile temsil edilemez. Bu nedenle zihnin idesi yoktur” (Günday, 1995: 65). Biz yalnızca ideleri biliyorsak ve zihnin bir idesi yoksa zihnin varlığını nasıl bilebiliriz? Berkeley buna zihnin bilinmesinin onun etkileri sonucu olduğu cevabını verir. Yani zihin hiçbir ide üzerinde durmaz fakat o yine de bilinir. Zihnin tanımı için Hume’un Berkeley ile aynı görüşte olduğunu söyleyebiliriz. Berkeley’e göre “Bir şey ya algıladığı için ya da algılandığı için vardır. Burada algılanan ide algılayan ise zihindir. İdeler algılandıkları için, zihinler algıladıkları için vardır” (1996: 78) Yine Berkeley’e göre “İdeler nedenlere ihtiyaç duyar ve hiçbir ide hiçbir şeyin nedeni olamaz çünkü ideler pasiftir. İdelere neden olabilecek tek şey zihindir, çünkü zihin aktiftir” (Günday, 1995: 22). Hume zihnin aktif olduğu konusunda da Berkeley ile aynı fikirdedir. Zihin farklı yetileri sayesinde algılar üzerinde özgürce işler. Algılar zihne tikel olarak girer ve zihinden ve belirli ilişkilerle birleştikleri diğer algılardan ayrılabilirler. “Herhangi bir tikel algıyı zihinden ayırmada, eş deyişle düşünen bir varlığı o bağıntılı algılar kütesi ile tüm ilişkilerini koparmada hiçbir saçmalık yoktur” (Hume, 1997: 210).

Hume’a göre bilgi konusunda değindiğimiz idelerin yalın ve ayrılabilir olması için geçerli olan ilke algılar söz konusu olduğunda da geçerlidir. Her algı bir başka algıdan ayırt edilebilirdir. Her algının var oluşu ayrı bir şeydir. Hume’a göre bu açıklamalardan açıkça şu çıkar. Herhangi bir tikel algıyı zihinden ayırmada eş deyişle düşünen bir varlığı oluşturan o bağıntılı algılar kütesi ile tüm ilişkilerini koparmada hiçbir saçmalık yoktur (Hume, 1997: 210).

Rasyonalistlerin doğuştan zihinde var olan ideler kabulüne karşı çıkan Hume’a göre insan zihni için bir kavramını oluşturmanın olanaklı olduğu herhangi bir nesnenin işlemleri ya da süresi üzerine herhangi bir *apriori* varlığı için hiçbir temel yoktur (Hume, 1997: 248). Hume’a göre geriye kalan biricik soru “bir zihnin ya da düşünen kişinin ardışık varoluşunu irdelediğimiz zaman, düşüncemizin bu kesintisiz ilerlemesinin hangi ilişkiler yoluyla üretildiği” sorusudur (Hume, 1997: 258). Hume bu soruya cevap olarak benzerlik ve nedenselliği gösterir. Bu konuda bitişikliğin az ya da çok hiçbir etkisi yoktur.

Buraya kadar Hume'un zihin ile ilgili görüşlerini incelediğimizde şu açıkça ortaya çıkmaktadır ki Hume "zihin" sözcüğünü çok geniş anlamlar yükleyerek kullanmaktadır. Hume için zihin sözcüğü düşünme, hissetme, arzulama faaliyetlerimizin tamamını kapsamaktadır. "Dolayısıyla "zihin" sadece düşünme faaliyetinin değil, hissetme ve arzulama faaliyetinin de kaynağı olan güç ya da yeti olarak karşımıza çıkar" (Çıvgın, 2010: 33).

Zihin kısmını toparlayacak olursak:

- Zihin belli ilişkiler tarafından birleştirilmiş farklı algıların bir yığını ya da toplamıdır.
- Zihne giren her şey gerçekte bir algıdır.
- Her algı bir başkasından ayırt edilebilir, çünkü her algının var oluşu ayrı bir şeydir. Dolayısıyla herhangi bir tikel algıyı zihinden ayırmada hiçbir saçmalık yoktur.
- İnsan zihninde herhangi bir apriori varlığı için hiçbir temel yoktur.

Hume'un zihin konusundaki görüşlerini inceledikten sonra bilginin fakültelerinden diğer ikisini, bellek ve hayal gücünü, incelemeye geçebiliriz. Hume bellek ve hayal gücünü birbirleri ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmiştir. Bağlamı koparmamak ve anlaşılabilirliği azaltmamak için bir de çalışmamızda bu iki kavramı birlikte ele alacağız.

1.2.2. Bellek ve Hayal Gücü

Hume belleği zihinde izlenimin ilk diriliğinden önemli bir kısmını koruyarak, izlenimle ide arasında bir konumda kendini göstermesini sağlayan yeti olarak tanımlamaktadır. Hume'a göre bizler bunu deneyim yoluyla buluruz. Hume bellek ve hayal gücü yetilerini birbirleri ile ilişki içinde zaman zaman kıyaslayarak açıklama yoluna gitmiştir. Hume hayal gücü ve belleğin zihin ile ilişkilerini şu şekilde açıklar:

Deneyim yoluyla buluruz ki, herhangi bir izlenim zihinde (mind) bulunurken, yine orada kendini bir ide (idea) olarak gösterir; ve bunu iki ayrı yolda yapabilir: ya yeni görüşü içinde ilk diriliğinin önemli bir derecesini koruduğu, ve bir izlenim ve bir ide arasında biraz ara bir konumda olduğu zaman; ya da o diriliği bütünüyle yitirdiği ve tam bir ide olduğu zaman. İzlenimlerimizi ilk yolda yinelememizi sağlayan yetiye bellek (memory), ötekine hayal gücü (imagination) denir. İlk bakışta açıktır ki bellek (memory) ideleri hayal gücününkünden çok daha diri ve güçlüdürler, ve birinci yeti nesnelere ikincisi tarafından kullanılanlardan daha seçik renklerle boyar. Herhangi bir geçmiş olayı anımsadığımızda düşüncesi zihin (mind) üzerine zorlayıcı bir yol da izler; buna karşı hayal gücünde (imagination) algı zayıf ve gevşektir ve zihin (mind) tarafından uzun bir süre boyunca kararlı ve düzenli olarak saklanabilmesi güçtür (Hume, 1997: 28).

Hume'a göre bellek ve hayal gücü zihnimizin birer yetisidir. Bellek sayesinde izlenim zihinde bulunurken canlılığını önemli ölçüde korur. Bellek, izlenimin zihne girişindeki canlılığını büyük oranda koruyarak onu yinelememizi sağlar. Bellek ideleri geçmişi düşündüğümüzde zihinde zor bir yol izler, hayal gücünün ideleri gibi zayıf ve gevşek değildir. Hume'a göre bellek idelerle oynama gücünden yoksundur. "Hayal gücü ideler üzerinde dilediğince oynama, onları keyfince ayırıp birleştirme gücüne sahipken, belleğin başlıca işi yalın ideleri değil ama düzen ve konumlarını saklamaktır" (Hume, 1997: 28). Belleğin idelerin konum ve düzenlerini muhafaza etmesi sayesinde geriye dönük hatırlamalarımızda onları bozulmamış olarak buluruz. "Açıktır ki bellek içinde nesnelere sunulduğu kökensel biçimi saklar ve nerede herhangi bir şeyi anımsamada ondan uzaklaşacak olsak bu o yetideki bir bozukluk ya da eksiklikten doğar (Hume, 1997: 28).

Hume'a göre belleği hayal gücünden ayıran özellik bize sunulan yalın idelerinden kaynaklanmaz. "Hem hayal gücü hem de bellek yalın idelerini izlenimlerinden ödünç alırlar, ve hiçbir zaman bu kökensel algıların ötesine gidemezler" (Hume, 1997: 98). Karmaşık ideleri düzenlemesiyle de bellek hayal gücünden ayırt edilemez. "Çünkü idelerin kökensel düzen ve konumlarını saklamak belleğin kendine özgü bir özelliği olsa da, hayal gücü onları dilediği gibi yerleştirir ve değiştirir; gene de bu ayırım onları işleyişlerinde ayırt etmek ya da birini ötekenden bilmemizi sağlamak için yeterli değildir" (Hume, 1997: 99). En önemli özellik belleğin üstün gücüdür. Ancak kimi zaman belleğin bir idesinin canlılığını kaybederek hayal gücünün idesi olarak görülmesi mümkündür. Bu durumun tam tersi de mümkündür. Hayal gücünün bir idesi canlılık kazanabilir ve belleğin idesi olarak görülebilir. Hume bu durumun özellikle yalancılarda ortaya çıktığını belirtir. Yalancılar yalanlarını sürekli yineler ve bir süre sonra yalanlarına kendileri de inanmaya başlar. Hume yalancılarda görünen bu durumun da yine alışkanlığın ürünü olarak ortaya çıktığını vurgular.

Hume'a göre bellek yetisi inanç kavramıyla yakın ilişki içindedir. Daha doğru bir ifadeyle inanç, belleği hayal gücünden ayıran önemli bir etmendir. İnanıcı "belleğe ve duyulara her zaman eşlik eden algıların diriliği" olarak tanımlayan Hume bunun belleği hayal gücünden ayırt ettiğini vurgular. Hume'a göre inanmak izlenimin bellekteki yeniden canlanmasını hissetmektir.

Hume'a göre belleğimizin nesnelere varoluşu konusunda bizi bilgilendirmesi, geçmişteki deneyimlerimiz sayesinde ve bunun ötesine geçemez. Duyduğumuz bir ses bizi birçok yeni düşünce ve akıl yürütmeye götürebilir, bu belleğin daha önceki deneyimlerimizi canlandırması sayesinde olur ve alışkanlık yolu ile gerçekleşir. Hume bunu şu şekilde açıklar.

Benzerlik (resemblance) ile başlarsak, varsayalım ki bir başkasının göğsünü açıkça görebiliyor ve algılarının onun zihnini (mind) ya da düşünme ilkesini oluşturan o ardışıklığı gözlüyor olalım; ve varsayalım ki bu kişi geçmiş algıların önemli bir bölümünün anısını her zaman saklıyor olsun; açıktır ki tüm değişimleri ortasında bu ardışıklığa bir ilişki vermek için hiçbir şey daha büyük bir katkıda bulunamazdı. Çünkü bellek (memory) geçmiş algıların imgelerini uyandırmamızı sağlayan bir yetiden başka nedir? Ve bir imge zorunlu olarak nesnesini andırdığı için, bu benzer algıların düşünce zincirine sık yerleştirilmesi zorunlu olarak hayal gücünü (imagination) bir halkadan bir başkasına daha kolay iletmez ve bütünü tek bir nesnenin sürdürülmesi gibi görünmesine yol açmaz mı? Bu noktada, o zaman, bellek özdeşliği yalnızca saptamakla kalmaz, ama algılar arasında benzerlik ilişkisi üretmekle, onun üretimine katkıda da bulunur. İster kendimizi isterse başkalarını irdeleyelim durum aynıdır (Hume, 1997: 258).

“Yalnızca bellek bizi algıların bu ardışıklığının sürmesi ve düzeyiyle tanıştırdığı için, başlıca o açıklama üzerine dayanarak, bellek kişisel özdeşliğin kaynağı olarak görülecektir” (Hume, 1997: 259). Hume'a göre belleğimiz bizi kişi ya da kendi yapan yetimizdir. Belleğimiz aynı zamanda nedensellik kavramı için de ön koşuldur. “Eğer hiçbir belleğimiz olmasaydı, hiçbir zaman herhangi bir nedensellik kavramımız da olmazdı, ne de dolayısıyla ‘kendi’ mizi ya da ‘kişi’ mizi oluşturan o nedenler ve etkiler zincirine ilişkin bir kavramımız olurdu” (Hume, 1997: 259). Buradan şunu çıkarabiliriz: ‘kişilik’ imizi ya da ‘kendi’ mizi oluşturan şey nedenseliktir. Nedensellik kavramı da belleğimiz sayesinde oluşur. Bellekte nedensellik kavramı bir kez kazanıldıktan sonra kişisel özdeşliğimizi belleğimizin sınırlarını aşacak şekilde genişletebiliriz. Tamamen unuttuğumuz zaman ya da durumları bu sayede kavrarız. Geçmiş zamanlara dair anılarımız oldukça sınırlıdır. Geçmiş zamanlara dair anıları unutmuş olmamız geçmişteki kendimizle şimdiki kendimizin aynı kişi olmadığını düşünmek açık bir saçmalaktır. Hume'a göre bellek bize değişik algılarımız arasında neden ve etki ilişkilerini göstererek kişisel özdeşliği üretmekten çok keşfeder” (1997: 259).

Geçmişe dönük anımsamalarımızda hayal gücünün ideleri gevşek bir zeminde ilerler. Hume hayal gücünün bu durumuna farklı örnekler verir. “Kendim için kaldırımları

altından ve duvarları yakuttan yeni Kudüs diye bir kent hayal edebilirim (imagine), üstelik böyle bir şeyi hiç görmemiş olsam da” (Hume, 1997: 23)

Hume’a göre hayal gücünün işleyiş alanlarından biri, belki de en önemlisi sanat ürünleridir. Hayal gücünün özgürce idelerle oynayıpını şiir, roman ve masallarda açık bir biçimde görürüz. “Doğa onlarda bütünü ile karışmıştır ve kanatlı atlardan, ateş saçan ejderhalardan ve korkunç devlerden başka hiçbir şeyden söz edilmez” (Hume, 1997: 29). Hume’a göre hayal gücünün işleyişi sınırsızdır. Hume hayal gücünün bu işleyişinin aynı zamanda idelerin ayrılamaz bir biçimde zihinde birbirlerine bağlı olmadığına kanıt olarak sunar. Zira Hume’a göre hayal gücü ideler arasında bir ayırım algıladıktan sonra onları dilediğince ayırır ve birleştirir. “Bu çağrışımın kendilerinden doğduğu, ve zihnin (mind) bir düşünceden bir başkasına taşınmasını sağlayan nitelikler üçtür, e.d. andırım (resemblance) zaman ya da yerde bitişiklik (contiguity) ve neden (couse) ve etki (effect)” (Hume, 1997: 30)

Hume’a göre hayal gücünün bir ideden başka bir ideye geçişi hayal gücünün idelerinin zayıf ve gevşek olması sebebiyle çok kolaydır. Hume’a göre hayal gücü akıl ve akıl yürütmelerimiz için oldukça tehlikelidir. Hayal gücünün uçuşları felsefecileri de çoğunlukla yanılığa düşürmüştür. Hume bunu şu şekilde açıklar.

“Çünkü eğer düşlemin her önemsiz önerisine onay verecek olursak bu öneriler sık sık birbirlerine aykırı olmalarının yanı sıra bizi öyle yanılı, saçmalık ve bulanıklıklara götürürler ki en sonunda kendi saflığımızdan utanır olmamız gerekir. Akıl (reason) için hiçbir şey hayal gücünün (imagination) uçuşlarından daha tehlikeli değildir, ve felsefeciler arasında hiçbir şey ondan çok yanlışlığa yol açmamıştır. Düşlem güçleri parlak insanlar bu bakımdan kutsal yazılarda gözleri kanatlarıyla kapalı olarak temsil edilen meleklerle benzetilebilir. Bu daha şimdiden öyle çok durumda görünmüştür ki kendimizi üzerinde daha fazla durma sıkıntısından bağışlayabiliriz” (Hume, 1997: 264).

Hume hayal gücü yüksek insanları kanatları ile gözleri kapatılan meleklerle benzetir. Hume’a göre bunun pek çok örneği vardır ve bu durum kolayca anlaşılabilir.

Hume’un zihnimizin bellek yetisi ile ilgili görüşlerini maddeler halinde sıralayacak olursak:

- 1- Zihinde izlenimin ilk diriliğinden önemli bir kısmını koruyarak izlenimle ide arasında bir konumda kendini göstermesini sağlayan yetidir.

- 2- Nesnelere hayal gücünün nesnelere daha canlı renklerle boyar.
- 3- Geçmiş deneyimlerimiz sayesinde nesnelere varoluşu konusunda bizi bilgilendirir.
- 4- Üstün gücü sayesinde hayal gücünden ayrılır.
- 5- Bizi algıların sürmesi ve düzeniyle tanıştırdığı için kişisel özdeşliğin kaynağı olarak görülür.

Hume'un hayal gücü ile ilgili görüşlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Bellek gibi hayal gücü de zihnin bir yetisidir.
- 2- İzlenimin zihinde canlılığını büyük oranda kaybederek kendini tam bir ide olarak göstermesini sağlayan yetidir.
- 3- İşleyiş alanlarından en önemlisi sanat üzerinedir.
- 4- İdelere zayıf ve gevşek olması dolayısıyla ideleri arasındaki geçiş çok kolaydır.
- 5- Akıl ve akıl yürütmelerimiz için oldukça tehlikelidir.

1.2.3. İdrak

Bilginin fakültelerinden biri olan idrak (understanding) insan bilgisi için oldukça önemli bir kavramdır. Hume'un "understanding" olarak ele aldığı, çevirilerde anlama, anlayış ya da anlık olarak karşımıza çıkan bu kavramı anlam kargaşasını en aza indirmek amacıyla idrak olarak ele alacağız. Hume, insanın idrak yeteneğini kökensel idelere dek incelediğimizde bizi karmaşık ve gözümüzü korkutacak duygulara götüreceğini vurgular. Hume'a göre insan zihni tarafından en çok merak edilen ve incelenen konu fenomenlerin nedenleridir, bunu yaparken dolaysız nedenlerle yetinmeyiz ve incelememizi en son ilkeye kadar götürürüz. Hume bu uğraşımızı ve bu uğraş sonucunda ulaştığımız sonuç karşısında uğradığımız hüsrana şöyle açıklar:

Ama durum bütünüyle tersidir. İnsan idrakını ilk ilkelere dek izlediğimiz zaman, bizi tüm geçmiş acı ve çalışmamızı saçmalaştıracak ve gelecek incelemeler konusunda gözümüzü korkutacak gibi görünen duygulara götürdüğünü buluruz. Hiçbir şey insan idrakı tarafından tüm fenomenlerin nedenlerinden daha büyük bir merakla incelenmemiştir; ve dolaysız nedenleri bilmekle yetinmeyip incelemelerimizi kökensel ve en son ilkeye varıncaya dek sürdürürüz. Nedende onun etkisi üzerinde işlemlerini sağlayan o enerji ile onları bir araya bağlayan o bağ ile ve üzerine bağın dayandığı o etker nitelik ile tanışıncaya dek durmayı istemeyiz. Tüm incelemelerimizde ve derinlemesine tüm düşüncelerimizde amacımız budur: ve bu bağlantının, bağın, ya da enerjinin yalnızca bizim kendimizde yaptığını, anlağın alışkanlık yoluyla kazanılan

ve bizi bir nesneden her zaman onun eşliğinde olana ve birinin izleniminden ötekinin diri düşüncesine geçiş yapmaya götüren bir belirlenimden başka bir şey olmadığını öğrendiğimiz zaman, kim bilir nasıl bir düş kırıklığına uğramış olmalıyız? Böyle bir buluş yalnızca bir doyuma ulaşma umudunu koparıp atmakla kalmaz, ama giderek dileklerimiz kendilerini bile engeller; çünkü öyle görünür ki en son ve işlemsel ilkeyi dışsal nesnede bulunan bir şey olarak bilmeyi istediğimizi söylediğimiz zaman, ya kendimizle çelişmiş ya da anlamsız konuşmuş oluruz (Hume, 1997: 263-264).

Görüldüğü üzere Hume'a göre zihnimiz ve bilgimiz ile ilgili olan pek çok kavram gibi idrak yetisini de bizler alışkanlık yoluyla kazanırız. İdrak bizi bir nesneden onun eşliğinde olan bir nesneye ve bir nesnenin izleniminden diğer nesnenin diri idesine geçiş yapmaya götüren bir belirlenimdir. Hume'a göre idrak tasarım ile de yakın ilişki içindedir. "Tasarım (conception) her zaman idrakı (understanding) önceler; ve nerede biri bulanıksa, öteki belirsizdir; nerede biri başarısız ise öteki de başarısız olmalıdır. (Hume' 1997: 171). Bütün bunlardan idrak etmenin akıl yürütmelerimiz için olmazsa olmaz bir koşul olduğu çıkarsamasını yapabiliriz.

Hume epistemolojisinde göz ardı edilmemesi gereken bir diğer kavram ise "inanç" kavramıdır.

1.2.4. İnanç

Hume'un inanç tanımı onun epistemolojisiyle uyum içindedir. Aklımız ve bilgimiz için oldukça önemli bir kavram olan inancı Hume şöyle tanımlar: "Böylece öyle görünür ki, belleğe ve duylara her zaman eşlik eden inanç ya da onay (belief or assent) birincilerin sundukları algıların diriliğinden başka bir şey değildir; ve salt bu onları hayal gücünden ayırt eder. İnanmak bu durumda duyların dolaysız bir izlenimini ya da izlenimin bellekteki bir yinelemesini duyumsamaktır. Neden ve etki ilişkisini izlerken yargının ilk edinimini oluşturan ve onun üzerine kurduğumuz akıl yürütmenin (reasoning) temelini atan yalnızca algının kuvvet ve diriliğidir" (Hume 1997: 100).

Hume inancı, belleğin sunduğu diri bir algı olarak tanımlamaktadır. Hume'a göre inanmak duyguların dolaysız bir izlenimini ya da o izlenimin bellekteki bir yinelemesini duyumsamaktır. (İnanç öyleyse bir düşüncenin izlenimlerin etkilerine öykünmesine neden olduğu için onu bu niteliklerde de onlara benzer kılmalıdır ve herhangi bir düşüncenin daha diri ve yeğin bir tasarımından başka bir şey değildir. (Hume 1997: 131).

Hume'a göre "İnanç var olan bir izlenim ile bir ilişki tarafından üretilen diri bir düşüncedir" (1997: 110). İnanç biraz üst bir düşüncedir. "Yalın bir düşünceden biraz çoğudur. Bir düşüncüyü oluşturmanın tikel bir yoludur" (Hume 1997: 110). İnanıcı üstün bir düşünce yapan şey onun diri bir izlenim ile ilişki içinde oluşudur. İnancın bu özelliği onu bütün eylemlerimizden ayırır ve eylemlerimize yön verici bir konuma getirir. Ayrıca inanç şeklinde olan düşünceleri inanç şeklinde olmayan düşüncelerden ayıran birtakım nitelikler vardır. "İnanılmış fikirlerde güç, dirilik, sağlamlık ve kararlılık gibi özellikler de vardır. Fakat inanılmış olmayan fikirler bu tür özelliklere sahip değildir". (Çevik, 2005: 87). Bu açıklamalardan Şu sonuç rahatlıkla çıkarılabilir. Hume için yalın düşünceler ve inanç şeklindeki düşünceler olmak üzere iki tür düşünce vardır. İnanç şeklindeki düşünceleri yalın düşüncelerden ayıran özellik onun zihinde var olan bir izlenim ile arasında canlı bir bağ olmasındandır.

Biz bir önermeye inanabiliriz, inanmayabiliriz ya da o önermeye karşı tarafsızlık tavrı içinde olabiliriz. Bir önermeye karşı tavrımız ne olursa olsun, o önermeyle ilişkili nesneye yönelik bilgimiz ya da yargımız bundan etkilenmez, yani nesne hakkındaki bilgimiz artmaz ya da eksilmez. Hume'a göre inanmak ve bilmek birbirinden çok ayrı şeyler değildir.

Hume'un bilgi çatalı olarak da tanımlanan ve epistemolojisinin temelini oluşturan "ideler arası ilişkiler" ve "olgusal durumlar" her alanda olduğu gibi inanç kavramı söz konusu olduğunda da farkını göstermektedir. Hume'un 'ideler arası ilişkiler' ve 'olgusal durumlar' ayrımını hatırlayacak olursak; ideler arası ilişkiler matematik ve mantık alanı gibi bilginin kesin ve değişmez olduğu durumlar için geçerliydi. Olgusal durumlarda ise kesin bilgidен söz edilemiyordu. Hume'a göre inanmak, inanmamak ya da tarafsız kalmak ideler arası ilişkiler için değil kesinliği olmayan olgusal durumlar için geçerlidir. "Matematik ve mantık gibi apriori önermeler üzerine kurulan alanlarda bu eşit oranda kavramak veya kabul etmek gücüne sahip değildir. (Çevik, 2005: 87).

Hume sürekli varoluşa dair inancımızı sorgular. Bizler sürekli varoluş düşüncesi ve yalnızca uydurmayız, aynı zamanda bu düşünceye inanırız. Hume bu inancı sıkı bir sorgulamaya tabi tutar. Bir dizi akıl yürütmeye bu inancın kökenine ulaşmaya çalışır. Bize sürekli varoluşa dair inancı veren akıl mıdır yoksa bu inanç başka bir kaynaktan mı doğar? Hume sürekli varoluş inancı ile ilgili böyle uzun uzun açıklamalar ve akıl

yürütmeler yapmasındaki amacının “nedenleri ve etkileri ilgilendiren tüm akıl yürütmelerimizi (reasoning) alışkanlıktan başka hiçbir şeyden türemediği inancın daha doğru olarak doğalarımızın bilişsel olmaktan çok duygusal bölümünün bir edinimi olduğu yolundaki önsavının gerçekliği konusunda bilinçli kılmak” olduğunu belirtir (1997: 189). Hume’a göre bizdeki sürekli varoluş inancını oluşturan şey aklımız değil alışkanlıklarımızdır.

İnanç konusu ile ilgili bir diğer önemli konu aynı olay ya da durum karşısında farklı iki kişinin inanç derecelerindeki farkın nedeninin ne olduğudur. Bir öğretmenin iki farklı öğrenciye aynı kitabı önerdiğini, bu öğrencilerden birincisine kitabın güzel bir roman olduğunu, ikincisine ise bu kitabın tarihi gerçekleri anlattığını söylediğini farz edelim. Hume’a göre “yazarın sözleri her ikisinde de aynı düşünceyi üretir. Gerçi her ikisinde de aynı etkiyi göstermez. İkinci daha çok etkili olur”. Hume ortaya çıkan bu farkın algılamada değil, algılamadaki tavır farkında olduğunu söyler. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Farklı dine mensup kişilerin, hatta aynı dinin farklı mezheplerine mensup kişilerin aynı olaya farklı inanç dereceleri olayı algıladıkları tavırlarına göre farklılık gösterecektir. Kişilerin olaylara karşı farklı bilgilere sahip olmaları, olayları algılama tavırlarını etkileyecektir. Olayları algılama tavrı olaya ya da duruma olan inanç derecesiyle doğrudan ilişki içindedir.

“Hume’un inanç kuramının gelip düğümlendiği inanmak ve inanmamak şeklindeki tavırların farkının ne olduğu açık olarak açıklanmamıştır. Hume’un kendisi de kuramın yumuşak karnının bu olduğunu bilmektedir” (Çevik, 2005: 90). Hume’a göre bu konuyu anlatan bir kavram bulmak zordur, inanç konusunun tam olarak açıklanamamasının sebebi inancın “düşüncelerimizin doğa ve düzeninden değil ama kavranış tavrından ve zihindeki duygulardan” oluşmasındandır. “Dolayısıyla inanmak veya inanmamak arasındaki fark algılamamanın kendisinde değil, ancak algılama tarzında denilebilir” (Çevik, 2005: 90). Hume’a göre inanmak ve inanmamak arasındaki asıl fark “davranışlarımız üzerindeki etkisinde” ortaya çıkar.

Hume’a göre alışkanlıklarımızın inancımız üzerindeki etkisi şöyledir. Daha önce deneyimlediğimiz bir olayla karşılaştığımızda, sonucun da benzer olacağına inanırız. Defalarca aynı olay sonrasında aynı sonucu gördüğümüzde bizde bu iki durum arasında bir “sabit bağ” (constant conjunction) fikri oluşur. Hume buna örnek olarak ateş ve sıcaklık

örneğini verir. “ateş ve sıcaklık arasında sürekli bir ardıllık ve bitişiklik olması gerekçesine dayanarak zihnimizin bu neden ve sonuç arasında deneyim yoluyla bir sabit bağ fikrine ulaşır.” Hume’a göre bitişiklik sabit bağ için ön koşuldur ve hem zamansal hem mekânsal bitişiklik bizde bu bağ fikrini oluşturur. Ateş ve sıcaklık sürekli art arda görülür ve biz bu durum neticesinde ateş ve sıcaklık arasında bir nedensellik ilişkisi kurarız. Ateşi gördüğümüz zaman ardından sıcaklığın olacağına inanırız.

“Hume inancı sadece bu çerçevede algılamakla yetinir. Ve `hiçbir zaman nedeni veya sonucu bize sunulmayan herhangi bir olgusal duruma inanmaya ikna edilemez.` der. Böylece inanç alanı tamamen bir neden sonuç ilişkisinin dar çerçevesine indirgenmiştir.” (Çevik, 2005: 90).

İKİNCİ BÖLÜM

HUME'UN AKIL TEORİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Akıl ve Akıl Yürütme

Hume pek çok yorumcu tarafından empirizmin zirve noktası olarak kabul edilir. Felsefesi gereği bilginin kaynağı olarak akli değil duyumu kabul eder. Her ne kadar akli bilginin kaynağı olarak görmese de epistemolojisini oluştururken akıl ve akıl yürütme kavramlarından uzak duramamıştır. Bununla birlikte Hume bu kavramları sistemli bir şekilde ele almamıştır ve bu anlaşılabilir bir durumdur. Biz çalışmamızda bu kavramları ve filozofun bu kavramlara yüklediği anlamları satır aralarından ayıkladık. Burada izleyeceğimiz yol, önce kavramın Hume tarafından nasıl tanımlandığını daha sonra ise bu kavramlara ne gibi işlevler yüklediğini incelemek ve sonrasında düşünürün görüşlerini kendimizce yorumlamak şeklinde olacaktır.

1. “İnsan akıllı (reasonable) bir varlıktır ve böyle olduğu için de kendisine elverişli olan gıdayı ve beslenmeyi bilim (science)den sağlar” (Hume, 1998: 10).

Hume'a göre “insan akıllı bir varlıktır” ve akli sayesinde ihtiyaçlarına bilim ile çözüm bulur, başka bir deyişle insanın ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayan bilim, insanın akıllı oluşunun bir sonucudur. İnsan akli çalışmaya ve merak etmeye eğilimlidir. Merakı ve çalışkanlığı sayesinde “bilinçli araştırma, soruşturma ve sorgulama” yapabilir. Bu yönü insanı diğer canlılardan ayırır.

2. “Akıl (reason) ruhlarımızdaki harika ve anlaşılmaz içgüdüden başka bir şey değildir” (Hume, 2015: 128).

Hume'a göre “akıl harika ve anlaşılmaz bir içgüdüdür.” Hume bu içgüdünün doğuştan olmadığını savunur. Bu içgüdü geçmiş gözlem ve deneyimlerimizden doğar. Aynı zamanda bu içgüdü anlaşılmaz ve tanımlanamazdır. Hume'a göre bu içgüdünün nasıl meydana geldiğinin açıklanamıyor olması onun olmadığı anlamına gelmez. Bu içgüdü alışkanlığın ürünüdür ve “doğa alışkanlıktan doğan her şeyi üretebilir” (Hume, 2015: 128).

3. “İnsan aklının ve araştırmalarının üzerinde çalışıp kendine konu edindiği iki temel vardır. İdeler arası ilişkiler (relations of ideas) ve olgusal durumlar (matters of fact)” (Hume, 1998: 25).

Hume’un bu konudaki görüşlerine yukarıda detaylı olarak değindiğimizden burada hatırlamak amacıyla kısaca değineceğiz. Hume ideler arası ilişkiler ile matematik, geometri gibi ilimleri kastetmekteydi. Olgusal durumlar ise bilgimizin temelini oluşturan olgusal alana ait bilgilerimizi kastetmektedir. “Hume’un burada “insan aklının üzerinde çalıştığı alan...” ifadesinden akıl bilgiye dönük olarak işleyen ve sorgulayıcı mahiyete sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Çelebi, 2008: 26). Burada Hume aklımızın bilinçli araştırma yeteneğine işaret etmektedir.

4. “Aklımız doğal etkisi gerçeklik olan bir tür neden olarak görülmektedir; ama başka nedenlerin zorlamaları ve zihinsel güçlerimizin değişkenliği tarafından sık sık engellenebilecek bir neden olarak” (Hume, 1997: 185).

Hume’a göre “tüm tanıtlayıcı bilimlerde kurallar kesin ve yanılmazdır” ancak uygulamada güvenilmez olan yetilerimiz yüzünden kurallardan sapıp hataya düşebiliriz. Akıl yürütmelerimizde aklımızın bu zayıflığını göz önünde bulundurmalı ve yargılarımızı denetlemeliyiz. Hume bu duruma örnek olarak Cebirci ve matematikçilerin bir doğruluğu keşfettiği zamanki ilk andaki güvensizliğini gösterir. Hiçbir matematikçi ya da cebirci bulduğu doğruya ilk anda kesin doğru olarak bakmaz. Buluşunu tekrar tekrar teste tabii tutar. “Güveni, kanıtları üzerinden her geçişinde artar ve en son yetkinlik düzeyine ise bilgili dünyanın evrensel onay ve alkışı tarafından yükseltilir” (Hume, 2015: 129). İnanca yeni olasılıklar eklenir ve inanç aşamalı olarak artar. Hume’a göre “doğal etkisi gerçeklik olan bir nedendir” ancak akıl yeterince güvenilir bir neden değildir ve bu nedenle aklın bize gerçek olarak gösterdiği şeyler hemen kabul edilmemeli, denetlemeye tabii tutulmalıdır.

5. “Akıl doğruluğun ya da yanlışlığın keşfidir” (Hume, 1997: 441).

Hume aklın keşfedici yönünü tutkular kısmında detaylı bir biçimde ele alıyor, burada akıl belirleyici değil keşfedici durumdadır. Hume’a göre doğruluk ve yanlışlık nedir ve aklın doğruluk ve yanlışlık söz konusu olduğunda keşfediciliği nasıl olur nasıl olur? Hume’a göre ‘doğruluk ya da yanlışlık ya olgusal düşünce ilişkileri ile ya da olgusal

varoluş ve görgül olgu ile bir anlaşma ya da anlaşmamadan oluşur (Hume, 1997: 441). Hume'a göre akıl belirleyici değil keşfedicidir ve bu durum aklın bilginin kaynağı olmamasıyla ilgilidir. Bu durumda akıl bilgiyi üreten bir ilke değildir. Buradaki durum tamamen doğal bir durumdur, doğadaki nedensel ilişkileri akıl üretmez yalnızca keşfedebilir. Doğal olaylar akıldan bağımsız gerçekleşir.

Doğruluk ya da yanlışlık nasıl oluşur sorusuna Hume'un cevabı şöyledir: "Doğruluk ya da yanlışlık ve olgusal düşünce ilişkileri ile ya da olgusal varoluş ve görgül olgu ile bir anlaşma ya da anlaşmamadan oluşur" (Hume, 1997: 441). Hume'a göre "bu anlaşma ya da anlaşmamaya" uygun olmayan hiçbir şey doğru ya da yanlış diye nitelenemez ve hiçbir zaman aklımızın nesnesi olamaz.

6. "Hiçbir gerçeklik hayvanların da insanlar gibi düşünce (thought) ve akıl ile donanımlı olduklarından daha açık değildir" (Hume, 1985: 226).

Hume'un bu cümlesini tek başına almak, Hume akıl yönüyle insan ve hayvanları eşit görür gibi bir sonuç çıkarmaya neden olabilir. Böyle bir yanlış çıkarımın önüne geçmek için Hume'un hayvanların aklına dair görüşlerini detaylı incelemek yerinde olacaktır. Hume, "İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme" (A Treatise of Human Nature) adlı yapıtında hayvanların aklına dair görüşlerini bir alt başlık olarak ele almıştır. Biz de Hume'un kitabının bu bölümündeki görüşlerini inceleyerek bu konudaki görüşlerini anlamaya çalışacağız.

Hume'a göre hayvanların akıllı oldukları oldukça açık ve anlaşılır bir durumdur. Bu durum için detaylı incelemelere gerek yoktur. Hayvanların ve insanların eylemlerini incelediğimizde onların eylemlerinin bizim eylemlerimize olan benzerliğini açıkça görebiliriz. Hume'a göre dışsal eylemlerimizin hayvanların dışsal eylemlerine benzerliği içsel eylemlerimizin de benzerliğinin kanıtıdır. Hayvanlar da insanlar gibi kendilerini korur ve türlerinin devamlılığını sağlamak için olağanüstü bir kavrayışa sahiptirler. Hume hayvanların kendisini korumasına yönelik "ateşten ve uçurumdan kaçan, yabancılardan uzak duran ve efendisini seven bir köpek" örneğini verir. Türlerinin devamlılığını sağlamak içinse "Yuvası için yeri ve malzemeyi büyük bir özen ve incelikle seçen ve yumurtaları üzerinde, gereken süre boyunca ve uygun mevsimde, bir kimyagerin çok ince öngörülerle alabileceği tüm önlemlerle oturan bir kuş örneğini verir (Hume, 2015: 127). Hume'a göre bütün akıl ve olasılık ilkelerimiz bizi reddedemeyeceğimiz şekilde

hayvanlarda da benzer şeylerin varlığına inanmaya götürür. Burada Hume bir bakıma haklı görünmektedir, hazzın elde edilmesi ve acıdan kaçınılması söz konusu olduğunda hayvanlarla benzer tepkiler verdiğimiz doğrudur. Bir örümceğin ağındaki geometrik uyumu, bir kırlangıç ya da bir leyleğin yuvasındaki mühendislik harikası denilebilecek ince hesaplamaları görüp hayran kalmamak mümkün değildir.

Ancak biz bahsi geçen bu özelliklerin hayvanlara yaratıcı tarafından bahsedilmiş bir içgüdü ya da refleks olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumu yeni doğan bebeklerdeki emme ve düşme reflekslerine benzetebiliriz. Bu refleksler hayatta kalmak için gereklidir ve yaratıcı tarafından verilmiş doğuştan şeylerdir. Hayvanlarda türünü devam ettirmek ve hayatta kalmak için gerekli olanlar gibi insanda da birtakım refleks ve içgüdülerin varlığını kabul edebiliriz ama bizce bu insanı diğer varlık türlerinden ayıran akıl değildir. Olsa olsa Hume'un burada akıldan kastı, hayvanların öğrenme becerilerine sahip olması ve bu beceriyi akıl olarak nitelemesidir. O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Hume terminolojisinde aklın bir anlamı da 'öğrenebilme melekesi'dir. Doğaldır ki insanlarla hayvanlar aynı düzeyde öğrenme yeteneğine sahip değildirler.

Nitekim Hume kimi zaman akıl ve akıl yürütme yetisinin insanları hayvanlardan ayırdığı bazı durumlara da işaret eder. Hume bizim akıl yürütmelerimiz sayesinde daha önce deneyimini edinmediğimiz şeylerin deneyimlerini edindiklerimize benzer olduğunu söylemekteydi. Bu yönüyle insanları hayvanlardan ayıran Hume'a göre hayvanlar insanların aksine nesnelere arasında gerçek bir bağlantı algılayamazlar. Hayvanlar deneyimlemedikleri şeylerin bilgisine vakıf değildirler, deneyim onlar üzerinde yalnızca alışkanlık yoluyla etkili olur (Hume, 1997: 184). Hume'a göre hayvanlar doğuştan sahip oldukları yeteneği "uygulama ve deneyim aracılığıyla ya biraz geliştirebilirler ya da hiç geliştiremezler." Bize göre insanı hayvanlardan ayıran asıl akıl dediğimiz şey burada başlar. Bir papağan eğitilerek ortalama iki yaşındaki bir bebek kadar kelime öğrenebilir. Bir köpeğin de iki yaşındaki bir bebek kadar öğrenme yeteneğine sahip olduğu yaygın bir kabuldür. Hayvanlar için bilgi ve öğrenmenin sınırları insanlara kıyasla çok çok dardır ve bu sınır insanları hayvanlardan ayırır diyebiliriz.

Netice itibarıyla Hume'un akıl ile ilgili görüş ve tanımlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İnsan akıllı bir varlıktır ve akli sayesinde bilimden yararlanarak ihtiyaçlarını karşılar.
2. Akıl, ruhlarımızdaki harika ve anlaşılmaz bir içgüdüdür. Bu yönüyle Hume'a göre akıl tanımlanamazdır.
3. Akıl bilgiye dönük olarak işleyen ve sorgulayıcı mahiyete sahip bir kavramdır.
4. Akıl doğal etkisi gerçeklik olan ancak engellenebilir bir nedendir. Bu yönüyle akıl aracılığıyla elde edilen bilgi teste tabi tutulmaksızın doğru kabul edilmemelidir.
5. Akıl doğruluğun ya da yanlışlığın belirleyicisi değil keşfedicisidir. Doğadaki nedensel ilişkileri üretmez, keşfeder.
6. Son olarak hayvanlarla ortaklaşa paylaştığımız ancak hayvanlardan daha yetkin olduğumuz içgüdüsel ve deneysel öğrenme yeteneğidir.

Akıl konusuna bu kadar değindikten sonra Hume'un akıl yürütme ile ilgili görüşlerine geçebiliriz.

Hume'a göre "tüm akıl yürütme türleri bir karşılaştırmadan ve iki ya da daha çok nesnenin birbirleri ile taşıdığı değişmez ya da değişebilir ilişkilerin ortaya çıkarılmasından başka bir şeyden oluşmaz" (Hume, 1997: 88). Karşılaştırma üç türlü olabilir: Nesnelerin her ikisi bulunabilir, yalnızca biri bulunabilir ya da hiçbiri bulunmayabilir. Eğer her iki nesne de bulunabiliyorsa yani duyuma her iki nesne birlikte sunuluyorsa buna akıl yürütme değil algı deriz. Bununla birlikte özdeşlik ile ilgili ya da zaman mekan ile ilgili gözlemlerimizi akıl yürütme olarak adlandıramayız, zira bu durumlarda zihnimiz duyular aracılığıyla kazandıklarımızın ötesine geçemez. Bu konularda bizi yalnızca nedensellik bilgilendirebilir. "O zaman burada salt idelere bağımlı olmayan o üç ilişkiden duyularımızın ötesinde izlenilebilecek ve bizi görmediğimiz ya da duyumsamadığımız varoluşlar ve nesnelere konusunda bilgilendirecek olan biricik ilişkinin nedensellik olduğu görünür" (Hume, 1997: 89).

Hume'a göre "akıl yürütme yetimiz, deneyimin yardımı olmadan gerçek varoluş ve olguyla ilgili bir çıkarım yapamaz" (Hume, 2014: 42). İnsanlarda deneyim olmadan sadece akıl yürüterek doğruluğa ulaştıklarını zannetme eğilimi vardır. Hume'a göre yapılacak akıl yürütmelerde zihin akıl yürütmede bulunurken gördüğü ya da hatırladığı nesnelere aşan bir yol izlese de bu konudaki izlenimini hiçbir zaman göz ardı etmemelidir.

“Bu düşünme biçimine göre özdek ve zaman ve yer ilişkileri ile ilgili yaptığımız hiçbir gözlemi akıl yürütme olarak almamız gerekir; çünkü zihin gerçek varoluş ya da nesnelerin ilişkilerini keşfedebilmek için bunların hiçbirinde duyulara doğrudan sunulanın ötesine geçemez” (Hume, 2015: 62). Doğru bir şekilde akıl yürütebilmek için “üzerinde düşündüğümüz ideyi tam olarak anlamamız gerekir. Benzer şekilde ideyi tam olarak anlamak için de idenin ortaya çıktığı ilk izlenimi incelememiz gerekir. Hume’a göre izlenimin incelenmesi ideye açıklık kazandırır, idenin incelenmesi ise tüm akıl yürütmelerimize benzer bir açıklık getirir” (Hume, 2015: 63). Bizler bunu yaparken çıkarımlarımızı sonsuza kadar götüremeyiz. Hume’a göre bu çıkarımlar zincirini durdurabilecek biricik şey ise belleğin ya da duyuların, ardında hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir izlenimdir. Akıl yürütmelerimizi izlenimin ötesine taşıyamayız izlenimden ve duyumdan bağımsız değildir.

Somut olguları ilgilendiren “tüm akıl yürütmeler yalnızca neden sonuç ilişkisi üzerine temellenmiş görünmektedir” (Hume, 1997: 30). Hume’a göre olguyu ilgilendiren tüm akıl yürütmeler aynı doğaya sahiptirler.

Hume akıl yürütme yetimizle ilgili kuşkucuların “eğer kuşkucu akıl yürütmeler güçlü ise, bu aklın belli bir güç ve yetki taşıyabildiğinin bir tanıtıdır eğer zayıfsa tüm idrakımızın, tüm vargılarını geçersiz kılmak için hiçbir zaman yeterli olamazlar” şeklindeki genel kabullerinin sorgulamadan onaylanmaması gerektiğini vurgular. Nitekim Hume’a göre bu doğru değildir “ çünkü kuşkucu akıl yürütmeler; eğer var olmaları olanaklı olsaydı, ve eğer kendi incelikleri tarafından yok edilmemiş olsalardı, zihnin ardışık eğilimlerine göre, ardışık olarak hem güçlü hem de zayıf olurlardı” (Hume, 1997: 191).

“Kişi akıl yürütmelerinin ve inancının belli bir duyum ya da kendine özgü bir kavrayış biçimi olduğu ve bunun salt tasarımlar ya da düşünme tarafından yok edilmesinin olanaksız olduğu vargısını rahatlıkla çıkarabilir” (Hume, 2015: 131). Hume’a göre kişi zihnine giren algılar sonrasında bu ideleri kullanarak yaptığı akıl yürütmeler ve akıl yürütmeler sonucunda ulaştığı inancın bilincindedir ve bunun yok edilemeyeceğinin farkına kolaylıkla ulaşabilir. Hume’a göre hayvanlarla ortaklaşa sahip olduğumuz ve yaşamın tüm yönetiminin bağlı olduğu deneysel akıl yürütmenin kendisi, bizde biz

bilmeksizin eyleyen bir tür içgüdü ya da mekanik güçtür. Nasıl ki hayvanlar da ki içgüdü ise akıl yürütme de içgüdü gibi görülür.

Ancak Hume akıl konusunda olduğu gibi akıl yürütme konusunda da hayvanlara benzemeyen hususlara işaret eder. Hume bizim akıl yürütmelerimiz sayesinde daha önce deneyimini edinmediğimiz şeyleri deneyimini edindiklerimize benzer olabileceğini söylemekteydi. Bu yönüyle insanları hayvanlardan ayıran Hume'a göre hayvanlar insanların aksine nesnelere arasında gerçek bir bağlantı algılayamazlar. Deneyimleyemedikleri şeylerin bilgisine vakıf değillerdir. Deneyim onlar üzerinde yalnızca alışkanlık yoluyla etkili olur. "Tüm bunlar insan açısından yeterli olarak açıktır. Ama hayvanlar açısından en küçük bir yanlışlık kuşkusu olamaz; ki benim dizgemin güçlü bir doğrulaması ya da daha doğrusu direnilmez bir tanıtılması olarak kabul edilmelidir" (Hume, 1997: 184).

Giriş kısmında Aydınlanma Felsefesinin doğaya ve insan doğasına verdiği önemden kısaca bahsetmiştik. Hume'un felsefesinde de doğa oldukça önemli bir kavramdır. Biz burada Hume'un doğaya dair görüşlerinden yalnızca akıl ile ilgili kısımları inceleyeceğiz.

2.2. Doğa Ve Akıl

Hume insan aklının doğaya üstün olduğu şeklindeki genel kabule karşı çıkar. Hume'a göre akıl karşısında doğa üstündür. Akıl bizi içinden çıkılmaz çelişkilere sürükler ve sorular karşısında aradığımız cevaplara ulaşmamıza bize yardım edemez. Doğa yasal alandır nesnellik alanıdır. Aklımız yargılar vermemiz konusunda bize yeterince yardımcı olamazken "doğa, mutlak ve denetlenemez bir gereklilikle bizi nefes almak ve duygulanmak üzere olduğu gibi, yargılar vermek üzere de belirlemiştir" (Hume, 1985: 183). Hume mantıksal kuruntularda boğulmak yerine insanın kendini doğaya vermesinin iyi olduğunu vurgulamaktadır.

Hume akıl yürütmelerinin sonuçsuz kaldığı aklının onu belirsizlik bulutları içerisinde çaresiz bıraktığı ve aklıyla bu belirsizleri alt edemediğini gördüğü yerde şöyle der: "Ne mutlu ki akıl bu bulutları dağıtmaya yeteneksizken, doğanın kendisi bu amaç için yeterlidir veya bu kafa eğilimini gevşeterek ya da küçük bir oyalanmayla ve

duyularımın tüm bu kuruntuları gideren diri izlenimi ile beni bu felsefi melankoli ve sabuklamadan kurtarır” (Hume, 1997: 266).

Hume doğadaki düzenlilikten aklımız sayesinde haberdar olduğumuz ya da doğadaki düzenliliği aklımızla keşfettiğimiz şeklindeki söylemlere de karşı çıkar. Ona göre doğanın düzenliliği konusunda bizi akıl bilgilendirmez. Bu konudaki belirlenimimiz doğadaki objelerin idelerinin bir araya toplanmasını ve hayal gücünde birleşmesini sağlayan belli ilkeler sayesinde. “Öyleyse doğanın düzenine inandığımız zaman biz akıl tarafından değil ama bu objelerin idealarını bir araya toplayan ve onları hayal gücünde birleştiren belli ilkeler tarafından belirleniriz” (Arat, 2012: 21). Hume’a göre bizde doğadaki düzenliliğe dair bir izlenim yoktur. Doğada bir düzenlilik olduğuna dair inancımız tıpkı nedensellik gibi hayal gücünün birleştirmesi ve çoğaltması sonucunda oluşur. “Hume’a göre insan, hem “akıl sahibi” hem “toplumsal” hem de “eyleyen” bir varlık olarak karma bir yaşam biçimine sahiptir. Bu karma yaşam biçimi ise insana adeta doğanın bir dayatmasıdır” (Çıvgın, 2013: 37).

Doğa böyle bir karma yaşam çeşidini insan soyuna en uygun hayat olarak göstermiş ve bu eğilimlerinden hiçbirinin, öteki uğraşı ve eğlencelerden yoksun bırakacak kadar ağır basmasına izin vermemeleri için insanları gizlice uyarmıştır. Bilime olan tutkunuzu sürdürün, der doğa fakat biliminiz insanca olsun, eylem ve toplumla doğrudan doğruya ilgili olsun. Karışık düşünceyi ve derine dalan araştırmaları yasaklıyorum ve sizi bunların getirdikleri kaygılı kara sevda ile içine soktukları bitmez tükenmez kararsızlıkla ve sözüm ona buluşlarımızın bildirdikleri zaman karşılaşacakları soğuklukla amansız bir şekilde cezalandıracağım. Filozof olun; olun ama tüm felsefeniz içinde yine insan kalın (Hume, 2014: 11).

Hume’a göre doğa insanların bilimle uğraşmasını yasaklamaz ancak uğraşılacak bilimin insanca olmasını öğütler. Bilimin topluma ve insana yararlı olması gerekir. Doğanın en önemli uyarısı belki de filozoflardır. Doğa karmaşık ve derin düşünmeyi, bunun sonucunda kararsız ve kaygılı olmayı yasaklar. “Filozof olun, olun ama tüm felsefeniz içinde yine insan kalın” der.

Buraya kadar bahsedilenler Hume’un doğanın tamamen düşüncelerimizden ve akıl yürütmelerimizden bağımsız işlediğini kabul ettiğini gösterir. Hume’a göre doğadaki nesnelere ardışıklık ve bitişiklik ilişkisi içinde olanlar gözlenebilir. Tüm bunlar idrakın işlemlerinden bağımsızdır ve idrakın işlemlerini önceler. “Ama eğer daha ileri gider ve bu nesnelere bir güç ya da zorunlu bağlantı yüklersek, bu hiçbir zaman onlarda

gözlemlemeyeceğimiz bir şeydir ve düşüncesini onları düşünürken içsel olarak duyumsadıklarımızdan çıkarıyor olmalıyız” (Hume, 1997: 175). Hume’a göre doğadaki nesnelere bitişik ve ardışık olabilir ancak bu onların sürekli böyle olacağını garantilemez. Bir şeyin şu ana kadar daima böyle olması gelecekte de aynı şekilde olacağı anlamına gelmez. Çünkü bütün bunların izlenimine sahip değiliz.

Şimdi bu konunun devamı mahiyetinde olan zorunluluk nedensellik ve akıl konusunu inceleyelim.

2.3. Zorunluluk, Nedensellik ve Akıl

Hume’un nedensellik konusundaki görüşlerine geçmeden önce nedenselliğin sözlüklerdeki tanımına kısaca değinmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

“Nedensellik: Birbirlerine neden ve sonuç olarak bağlanan iki olay, durum, olgu ve öznel arasındaki sabit ve sürekli ilişki” (Cevizci, 2011: 315). “Nedensellik yasası; her olayın bir nedeninin olduğunu dile getiren yasa; nedensellik ilkesi ise, nedenle etkisi arasındaki bağlantının zorunluluğunu dile getiren ilke olarak “her etkinin zorunlu olarak bir nedeni vardır.” önermesinde ifadesini bulur (Akarsu, 1994: 132). Rasyonalistlere göre “nedensellik apriori düzenleyici bir ilkedir ve düşüncenin bir zorunluluğudur. Hume’un da dahil olduğu empiristler ise tümüyle epistemolojik bir kategori olarak ele alırlar, yani nedensellik eşyanın kendilerinin bir özelliği değil, yalnızca onlara ilişkin algı ve bilgimizle ilgilidir” (Cevizci, 2002: 674).

Nedenselliğin Hume’un epistemolojisinde önemli bir yeri vardır. Hume’un nedensellik ile ilgili görüşleri sonraki düşünürleri etkilemiştir bu nedenle birçok yorumcuya göre Hume felsefe tarihinde bir dönüm noktasıdır. Kendisinden önceki Locke, Berkeley gibi düşünürleri aşmış, kendisinden sonraki filozofların da felsefi düşüncelerinde yön belirleyici olmuştur. Kant “Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena” adlı kitabının girişinde Hume’un kendi felsefesi üzerindeki etkisini şu sözlerle ifade etmektedir: “İtiraf ederim ki, beni yıllar önce dogmatik uyuklamamdan ilk defa uyandıran ve araştırmalarımın kurgusal felsefe alanında bambaşka bir yön vermemi sağlayan David Hume olmuştur” (Kant, 2002: 8). İmanuel Kant’ın eserinin giriş kısmında Hume’a yaptığı bu övgünün asıl nedeni Hume’un nedensellik konusundaki görüşleri ve ortaya attığı fikirlerdir.

Bu açıklamalardan sonra Hume'un nedensellik, zorunluluk ve bu kavramların akıl ile olan ilişkisi konusundaki görüşlerini incelemeye geçebiliriz.

Hume'a göre herhangi bir ideyi kökenine dek izlemeksizin ve idenin ilk ortaya çıkışındaki izlenimini kontrol etmeksizin o ideyi anlamak imkânsızdır. Bu düşünceyle yola çıkan Hume neden ve etki dediğimiz iki olguyu incelememiz ve bizde nedensellik düşüncesini ortaya çıkaran ilk izlenimini bulmamız gerektiğini vurgular:

“İlk bakışta onu nesnelere tikel niteliklerinin herhangi birinde aramam gerektiğini algıları; çünkü bu niteliklerin hangisini seçersem seçeyim, ona iye olmayan ve gene de neden ya da etki adlandırması altına düşen bir nesne bulurum (Hume, 1997: 89).

Hume'a göre var olan her şey neden ya da etki olarak düşünülür, ancak evrensel olarak tüm varlıklara ait olan hiçbir nitelik yoktur.

Evrensel olarak tüm varlıklara ait hiçbir nitelik yoksa nedensellik düşüncesi nereden doğmaktadır? Hume bu soruya yanıt olarak “nesnelere arasındaki bir ilişkiden türetilmiş olmalıdır” der ve bu ilişkiyi saptamaya çalışır. Hume'a göre bu incelemede fark edeceğimiz ilk şey nedenler ve etkiler olarak düşündüğümüz tüm nesnelere bitişik olduğudur. “Öyleyse bitişiklik ilişkisini nedensellik ilişkisine önsel olarak düşünebiliriz; en azından genel sanıya göre böyle olduğunu varsayabiliriz, ta ki bu sorunu hangi nesnelere yanyanalığına ve birlikteliğe yetenekli olduklarını ya da olmadıklarını irdeleyerek çözmek için daha uygun bir fırsat buluncaya dek” (Hume, 1997: 90). Nedensellik için bitişiklik ilişkisinin zorunluluğu konusunda hemen herkes hemfikirdir.

Hume'un nedensellik için öne sürdüğü ikinci ilişki nedenin daima etkiden önce gelmesi anlamına gelen önsellik ilişkisidir. Bu önsellik zamansaldır. Kimileri önsellik ilişkisinin nedensellik için zorunlu olmadığını öne sürerler. Deneyim ve akıl yürütmelerimiz ile önsellik ilişkisinin nedensellik için gerekliliğini doğrulayabiliriz. Hume bu görüşünü şu şekilde temellendirir:

Hem doğal hem de ahlaksal felsefedeki yerleşik bir düzğüye göre, bir süre için başkasını üretmeksizin tam eksiksizliği içinde varolan bir nesne onun biricik nedeni değildir; ama onu etkisizlik olma durumunun dışına iten ve ona gizli olarak iye olduğu o enerjiyi uygulatan bir başka ilkedeki yardım alır. Şimdi herhangi bir neden etkisi ile eksiksiz olarak eş-zamanlı olabilirse, açıktır ki bu düzğüye göre tümü de öyle olmalıdır; çünkü bunlardan işleyişini tek bir kıpı için bile olsa geciktiren herhangi biri işlemiş olabileceği tam o bireysel zamanda işlemez;

ve öyleyse gerçek bir neden değildir. bunun sonucu nedenlerin dünyada gözlediğimiz o ardışıklığının yok edilmesinden ve giderek zamanın bütünüyle ortadan kaldırılmasından daha azı olmayacaktır. Çünkü eğer bir neden etkisi ile, ve bu etki kendi etkisi ile, vb. eş-zamanlı olmuş olsaydı, açıktır ki ardışıklık diye birşey olmazdı, ve tüm nesnelere eş-zamanlı olmak zorunda kalırlardı (Hume, 1997: 90-91).

Hume'a göre neden etkiye daima önseldir ve neden ve etki ardışıktır. Ardışıklık değil eş zamanlılık olsaydı, nesnelere arasında bir nedensellik ilişkisinden söz edilemezdi.

Hume'a göre nedensellik düşüncesi için en önemli ilişki bunlardan üçüncüsü olan zorunlu bağlantıdır. Bitişiklik ve önsellik zorunlu bağlantı olmaksızın bir nedenselliği garantilemez. "Bir nesne başkasının nedeni olarak görülmeksizin ona bitişik ve önsel olabilir. Göz önüne alınması gereken bir *zorunlu bağlantı* vardır; ve bu ilişki yukarıda sözü edilen öteki ikisinden çok daha önemlidir" (Hume,1997: 91-92). Hume zorunlu bağlantının doğasını kavrayabilmek için bu düşünceyi ortaya çıkaran izlenimi incelemeye girişir. Nesnelere bilinen niteliklerinde neden etki ilişkisinin dayanağını bulamayız. Nesnelere birbirleriyle olan ilişkilerini incelemekte bize yalnızca bitişiklik ve ardışıklık ilişkisini verir. Hume daha önce bitişiklik ve ardışıklık ilişkilerinin nedensellik fikri için doyurucu olmadığını vurgulamıştı.

Hume'a göre zorunlu bağlantı nedensellik için zorunludur, ancak artık önümüzde daha büyük bir güçlük vardır. Hume bu güçlüğü çözmeye yarayabilecek iki soru ile işe girişir.

"İlk olarak, Niçindir ki varoluşun bir başlangıcı olan her şeyinin bir de nedeninin olmasının zorunlu olduğunu söyleriz?"

"İkinci olarak, Niçindir ki belli tikel nedenlerin zorunlu olarak belli tikel etkileri olması gerektiği varsımını çıkarırız; ve birinden ötekine yaptığımız o çıkarsamanın ve ona duyduğumuz inancın doğası nedir?" (Hume, 1997: 92).

Hume duyu izlenimleri gibi derin düşünme izlenimlerinin de nedensellik ilişkisini doğurduğunu vurgular. Ancak yalnızca duyu izlenimlerini incelemenin bu düşünceyi yadsımak için yeterli olacağı görüşündedir. Çünkü biri için geçerli olan diğeri için de geçerli olmak durumundadır. "Tutkular nesnelere ile ve birbirleri ile bağlıdır; dışsal cisimler birlikte bağlı olmalarından daha az olmamak üzere. O zaman birine ait olan aynı neden ve etki ilişkisi tümüne de ortak olmalıdır (Hume, 1997: 92).

Hume'a göre "Varolmaya başlayan her şeyin varoluşunun bir nedeni olmalıdır." şeklindeki felsefi bir ilkedir. Bu söylem sorgulamaya tabi tutulmaksızın neredeyse bütün akıl yürütmelerimizde kabul görür. İnsanların yürekten kuşkulanamayacağı ilkelerden biridir bu. "Ama bu ilkeyi yukarıda açıklanan bilgi düşüncesi yoluyla yoklarsak, onda böyle bir sezgisel pekinliğin hiçbir beklentisi olmadığını, tersine o tür bir kaniya bütünüyle yabancı bir doğada olduğunu bulacağız" (Hume, 1997: 94). Hume böyle bir pekinliğin ideler arası ilişkiler sonucu doğduğunu, bu ilişkilerin "benzerlik, nicelik ve sayıda orantılar; herhangi bir niteliğin dereceleri ve aykırılık" olduğunu ancak tüm bunların var olan her şeyin bir nedeninin olmasının zorunlu olduğu şeklindeki bir çıkarımı doğrulamadığını belirtir. Dolayısıyla bu önerme kesin değildir. Bu önermenin kesinliğini iddia eden biri bunlar dışında bu önermeyi kesin kılacak bir ilişki bulmalıdır.

Ama burada bir akıl yürütme (reasoning) vardır ki hemen önceki önermenin ne sezgisel olarak ne de tanıtı olarak pekin olduğunu gösterir. Hiçbir zaman her yeni varoluş için ya da yeni varoluş değişikliği için bir nedenin zorunluluğunu aynı zamanda orada olan olanaksızlığı, herhangi bir şeyin bir üreten ilke olmaksızın varolmaya başlayabileceğini de göstermeksizin tanıtlanamayız; ve bu sonuncu önermenin tanıtlanamadığı yerde, her zaman birincinin tanıtlanabileceğinden umutsuz olmalıyız. Şimdi ikinci önerme 'belgitleyici bir tanıtılama'ya [a demonstrative proof] bütünüyle kapalı olunca, tüm ayrı ideler birbirlerinden ayrılabilir olduklarına göre, ve neden ve etki ideleri açıkça ayrı olduklarına göre, herhangi bir nesneye ayrı bir neden ya da üretken ilke düşüncesini bitştirmeksizin onu bir kıpıda yok olarakve bir sonrakinde var olarak tasarlamamız bizim için kolay olacağını düşünerek doyum bulabiliriz. Öyleyse bir neden düşüncesinin bir varoluş başlangıcı düşüncesinden ayrılması açıktır ki hayal gücü (imagination) için olanaklıdır; ve dolayısıyla hiçbir çelişki ya da hiçbir saçmalık imlemediği düzeye dek bu nesnelerin edimsel ayrılığı olanaklıdır; ve öyleyse salt idelerden ilerleyen bir akıl yürütme (reasoning) tarafından çürütülmeye kapalıdır; ki onlarsız bir nedenin zorunluluğunu tanıtlamak olanaksızdır (Hume, 1997: 93-94).

'Başlangıcı olan her şey bir nedeni zorunlu kılar.' önermesi Hume'a göre saçmadır. Zira varoluş başlangıcı düşüncesi ile neden düşüncesi ayrılabilir doğadadır ve akıl yürütme bu konuda bize bilgi sağlamaz. "Salt idelerden ilerleyen bir akıl yürütmeyle bir nedenin zorunluluğunu ispatlamak olanaksızdır. Buna göre, irdeleme üzerine bulacağız ki bir nedenin zorunluluğu için üretilmiş olan her tanıtılama bir aldatmaca ve safsatadır" (Hume, 1997: 94). Hume başlangıcı olan her şeyin bir nedeni olmalıdır kabulündeki saçmalığı yeterince açıkladığını düşünerek başka bir ön kabulün geçersizliğini göstermeye girişir. Daha doğru bir söylemle bir nedenin zorunluluğunu savunan görüşlerin saçmalığını ortaya koymaya çalışır.

Hume “her şeyin bir nedeni olmalıdır, bir şey nedenden yoksunsa kendini üretecektir, var olmadan var olacaktır” şeklindeki ilkeyi nedenselliği ön kabul olarak akıl yürütmeye başladığı gerekçesiyle çelişkili bulur. Bir nedenin zorunluluğunu kanıtlamak için kullanılan üçüncü akıl yürütme “Herhangi bir neden olmaksızın üretilen bir şey hiçbir şey tarafından üretilmiştir; ya da başka bir deyişle “hiçbir şeyi neden olarak alır” şeklindedir” (Hume, 1997: 95).

Hume’a göre bu akıl yürütmelerin tümü aynı doğadadır. Nedensiz olan bir şeyin hiçbir şey tarafından üretileceği, hiçbir şeyin bir şeyin nedeni olamayacağı şeklindeki akıl yürütme yine nedensellik ön kabulüyle yola çıkar ve saçmadır. Bütün nedenleri dışladığımızda bu önermelerin içi boş kalacaktır. Hume’un sorguladığı nokta “her şeyin bir nedeninin olmasının gerekip gerekmediği”dir. Hume’a göre hiçbir şey sorgulamaksızın doğru kabul edilmemelidir. Hume’a göre bir nedenin zorunluluğuna ilişkin tüm akıl yürütmeler aynı tabiattadırlar. Bu üç akıl yürütme de bir neden zorunludur ön kabulüyle hareket eder. Tüm nedenleri dışladığımızda bunların tümünün saçmalığı ortaya çıkmaktadır.

Hume’a göre bu akıl yürütmelerin hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Hemen hemen herkes tarafından kabul gören bu önermeler bilimden doğmuyorsa deneyim ve gözlemden doğuyor olmalıdır diyen Hume deneyimin böyle bir ilkeyi nasıl meydana getirdiğini sorgular.

Açıktır ki tüm bu akıl yürütme (reasoning) zinciri ya da nedenler ve etkiler bağlantısı ilkin görülen ya da anımsanan harfler ya da sözcükler üzerine kuruludur, ve belleğin ya da duyuların yetkesi olmaksızın bütün akıl yürütmemiz temelsiz bir kuruntu olacaktır. Zincirin her halkası bu durumda bir başkası üzerine asılacaktır; ama bir ucuna takılmış ve bütünü taşıyabilecek herhangi bir şey olmayacaktır; ve buna göre ne inanç ne de kanıt olacaktır. Ve tüm hipotetik akıl yürütmeler ya da bir sayıltı üzerine akıl yürütme için durum edimsel olarak budur, ne de olgusal bir varoluşa inanç vardır (Hume, 1997: 97).

Hume’a göre nedensiz etki olmaz düşüncesini savunanlar daha da ciddiyetsizdir. Temel soru varolan her nesne varoluşunu bir nedene borçlu mudur? Hume bu sorunun ne sezgisel olarak ne de akıl yürütmelerce cevaplanamayacağını vurgular ve bu konudaki açıklamalarını yeterli görür. Her yeni üretim için bir nedenin zorunluluğu konusunda bilgi ya da bilimsel akıl yürütme bizi bir çıkışa götüremediğine göre, gözlem ve deneyimden doğmalıdır.

Hume'a göre nedensellik ilişkisini kurduran nihai yeti alışkanlıktır. Aklın her hangi bir rolü yoktur, akıl neden etki bağıını kavrama gücüne sahip değildir sahip olsaydı bunu bilmemiz gerekirdi. Burada Hume'un anladığı akıl a priori zorunlu bilgidir. Dolayısıyla nedensel ilişki veya zorunlu bağlantı fikri neden ile etkinin sonucu önceden bilinemediği için a priori olamaz ve akıl bu konuda herhangi bir yargıda bulunamaz.

Görüldüğü üzere Hume izlenimine sahip olmayı doğrudan tecrübe etmekle duyu verisi ve algılamak la a priori olmayı ise önceden deneysiz olarak doğrudan kavramakla eşdeğer görmektedir. Hume'a göre, Nedenler ve etkiler üzerine tüm akıl yürütmelerimiz hem belleğin ya da duyuların bir izleniminden, hem de nesnenin izlenimin nesnesini üreten ya da onun tarafından üretilen varoluşun düşüncesinden oluşur (Hume, 1997: 98-99).

Hume'a göre neden ve etki arasındaki dördüncü ilişki değişmez birlikteliktir. Ancak birliktelik ilişkisi de nedenselliği kabul etmemiz için yeterli değildir. Bize benzer nesnelere benzer bitişiklik ve ardışıklık ilişkileri içinde olduğundan fazla bilgi sağlamaz. Yalnızca bu yolla zihnimizin nesnelere bir miktar daha genişletebilir ve çoğaltabiliriz.

Bir izlenimden neden-etki düşüncesine geçmiş deneyimlerimiz ve nedenle etki dediğimiz şeyin sürekli birlikteliği sebebiyle geçiş yaptığımız kabul edildikten sonra Hume'a göre sorulması gereken soru şudur: "Deneyim düşüncüyü idrak aracılığıyla mı üretir yoksa hayal gücü aracılığıyla mı; geçişi yapmak üzere akıl tarafından mı belirlenir yoksa algıların belli bir çağrışımı ve ilişkileri tarafından mı?" (Hume, 1997: 103). Hume bu soruya cevap olarak, aklımız tarafından belirlenmiş olsaydık deneyimlemediğimiz durumların deneyimlediklerimize benzer olması gerektiğini vurgular. Bu konuyu daha anlaşılır kılmak için konu ile ilgili akıl yürütmeleri irdeleyen Hume bu durum "bilgi ya da olasılıktan türetilmesi gerekir" der. Hume'a göre buraya kadar yapılan açıklamalar deneyimlemediğimiz durumların deneyimlediğimiz durumlara benzer olmaları gerektiğini gösterecek herhangi bir akıl yürütmenin olmayacağını açıkça gösterir." Herhangi bir şeyin duru bir düşüncesini oluşturmak onun olanağı için yadsınamaz bir akıl yürütmedir, ve kendi başına ona karşı ileri sürülen herhangi bir tanıtılmanın bir çürütülüşüdür" (Hume, 1997: 103).

Bütün bunlardan anlaşılmalıdır ki nedenselliğe ilişkin akıl yürütmelerimizin kaynağı akıl değildir. Bu da şu anlama gelir ki bir şeyin akla dayanması Hume'a göre

değişmez ve kesin olması demektir. Akıl yürütme ise böyle bir kesinlik ile sınırlı olmayıp duyu verileri üzerinden inşa edilen yargılama sürecine tekabül etmektedir.

Hume'a göre olasılık yalnızca nesnelere arası ilişkileri ortaya çıkarır. Bellek ve duyu izlenimlerimiz üzerine kurulu olabileceği gibi, idelerimiz üzerine de kurulu olabilir. Hume'a göre olası akıl yürütmelerimiz birtakım izlenimlere karışmamış olsaydı, ulaştığımız sonuç tam bir kuruntu olurdu. "Ve hiçbir düşünce karışımı olmasaydı, zihnin ilişkiyi gözlemlenmedeki eylemi sözcüğümün tam anlamıyla duyum olurdu, akıl yürütme değil" (Hume, 1997: 103). Dolayısıyla yaptığımız bütün akıl yürütmelerde zihnimize bir şeyin sunulmuş olması zorunludur.

Hume'a göre neden ve etki ilişkisi bizi bellek ve duyu izlenimlerimizin ötesine götürebilen yegane ilişkidir. Olasılığın deneyimlemediğimiz durumlar arasındaki bir benzerliğin kabul edilmesine dayandığını belirten Hume bu kabulün olasılıktan doğamayacağını belirtir.

Hume'a göre aklımız da bizi "nedenlerin ve etkilerin en son bağlantısını ortaya sermede başarısızlığa uğratar ve giderek deneyimin bizi bunların *değişmez birlikteliği* konusunda bilgilendirmesinden sonra bile, niçin o deneyimi gözlemlemiz altına düşen o tikel durumların ötesine genişletmemiz gerektiği konusunda aklımız yoluyla doyum bulmamız olanaksızdır" (Hume, 1997: 105). deneyimlemediğimiz nesnelere ile deneyimlemediğimiz nesnelere arasında bir andırım olduğunu zannederiz, ancak bunu kanıtlayamayız.

Hume nedensellik ilişkisini üretenin akıl olduğunu kabul edenlere karşı çıkar. "Akıl bize hiçbir zaman bir nesnenin bir başkası ile bağlantısını göstermez, üstelik deneyimlerden ve bunların tüm geçmiş durumlardaki *değişmez birlikteliğinin* gözlemlerinden yardım almasına karşın" (Hume, 1997: 105). Bu durumda zihin nesnelere ve izlenimler üzerinde ilerlerken akıl tarafından değil nesnelere idelerinin hayal gücünde birleşmesini sağlayan belli ilkeler aracılığıyla belirlenir. Hume'a göre nedensellik idelerimiz arasında bir birlik ürettiği sürece üzerinde akıl yürütmede bulunabiliriz. Hume nedenselliği bitişiklik, ardışıklık ve *değişmez birliktelikle* desteklenmiş felsefi bir ilişki olarak kabul eder.

Alışkanlık nedensellik için oldukça önemli bir kavramdır. Hume alışkanlığı, herhangi bir yeni akıl yürütme ya da vargı olmaksızın geçmiş bir yinelemeden çıkan her şey olarak tanımlar. “Alışkanlık daha biz düşünme için zaman bulamadan işler. Nesnelere öylesine ayıramaz görünürler ki birinden ötekine geçmede araya bir kıpılık gecikme bile sokmayız” (Hume, 1997: 116). Bu geçiş ideler arası bağlantılardan değil deneyimden kaynaklanır ve deneyim neden ve etkiye dair inanç üretebilir ve bizi yargı vermeye götürebilir. İdrakın ya da hayal gücünün bir işlemi olmaksızın akıl yürütme bile yapmaksızın geçmiş deneyimlere uygun çıkarsamalar yapabilir.

“Bir başka nesneye önsel ve bitişik bir nesnedir, ve onunla öyle birleşmiştir ki, birinin düşüncesi zihni ötekinin düşüncesini oluşturmaya, ve birinin izlenimi ötekinin daha diri bir düşüncesini oluşturmaya belirler” (Hume, 1997: 178). Hume bir nedeni böyle tanımlamanın diğer tanımlamalara göre daha onaylanabilir olduğunu söyler. Bu tanımlamaya göre tüm nesnelere birbirlerinin nedenleri ve etkileri olabilir. Hume’a göre hangi durumlarda nesnelere neden ve etki olarak karşımıza çıktığını bilmemize yarayacak birtakım kurallar saptanabilir. Hume bunları şu şekilde sıralar:

1. Neden ve etki uzayda ve zamanda bitişik olmalıdır.
2. Neden etkiye önsel olmalıdır.
3. Neden ve etki arasında değişmez bir birlik olmalıdır. Başlıca bu niteliktir ki, ilişkiyi oluşturur.
4. Aynı neden her zaman aynı etkiyi üretir, ve aynı etki hiçbir zaman aynı nedenden başka birşeyden doğmaz. Bu ilkeyi deneyimden türetiriz, ve felsefi akıl yürütmemizin (reasoning) çoğunun kaynağıdır. Çünkü herhangi bir açık deneyim yoluyla herhangi bir fenomenin nedenlerini ya da etkilerini saptadığımız zaman, hemen gözlemimizi aynı türden her fenomene genişletiriz, ve bunu kendisinden bu ilişkinin ilk düşüncesinin türetildiği o değişmez yinelemeyi beklemeksizin yaparız. (Hume, 1997: 179).

Hume’a göre nedensellik ilişkisini ve bu kuralları sıradan insanlar kolaylıkla kabul edeceklerdir. “Ama alışkanlığın etkilerini soyutlayan ve nesnelere idelerini karşılaştıran felsefeciler bu sıradan görüşlerin yanlışlığını dolaysızca algırlar, ve nesnelere arasında bilinen hiçbir bağlantı olmadığını bulurlar” (Hume, 1997: 224). Felsefeciler ayrı nesnelere ayrı olarak algırlar, nesnelere arasındaki ilişkilerin onların doğa ve nitelikleriyle değil çeşitli durumlarda onları bitişik görmemizden kaynaklandığını kolayca kavrarlar. Hume’a göre alışkanlığın “bizi idelerin yanlış bir karşılaştırmasına” götürmesi ihtimal dahilindedir. “Ama açıktır ki hiçbir zaman o karşılaştırmanın yerini dolduramaz ne de

zihnin (mind) doğallıkla o ilkeye ait olan herhangi bir edinimini üretebilir” (Hume, 1997: 128).

Hume nedensellik ile ilgili açıklamalarından sonra “iki nesnenin zorunlu olarak bir araya bağıntılı olduğunu söylerken zorunluluk düşüncemizin kaynağını” sorgulamaya geçer (Hume, 1997: 162). Hume her konuda olduğu gibi zorunluluk konusunda da bir izlenimimiz olması gerektiği düşüncesiyle yola çıkar ve bizde zorunluluk düşüncesini oluşturan izlenimi irdeler. Bunu yaparken zorunluluğun karşımıza çıktığı durumları incelememiz gerekir. Zorunluluk düşüncesi genellikle neden ve etki ilişkisinde kendini gösterir. Hume bu çıkarımlar sonrasında neden etki ilişkisinin bizde zorunluluk düşüncesini nasıl meydana getirdiğini sorgular. Neden etki ilişkisinde gözlemlediğimiz ve bizde zorunluluk düşüncesini oluşturan temel iki özellik vardır. Neden ve etki bitişiktir ve neden etkiden önce gelir. Hume’a göre bizde zorunluluk düşüncesini oluşturan üçüncü bir ilişki bulmak olanaksızdır. Hume incelemesini genişletir ve benzer bitişiklik ve ardışıklık ilişkilerini kapsayacak bir inceleme yapar.

Bu incelemenin yarasız olacağı ya da sonuçsuz kalacağı düşünülebilir. Ancak Hume’a göre araştırmamızı derinleştirdiğimizde yinelemenin her tikel olayda benzer olmadığını buluruz. “Çünkü sık bir yinelemeden sonra nesnelere birinin görünüşü üzerine zihin alışkanlık yoluyla onun her zaman eşliğinde olanı görmeye ve bunu ilk nesne ile ilişkisi nedeniyle daha güçlü bir ışıktaki görmeye belirlendiğini bulurum (Hume, 1997: 163). İşte bizde zorunluluk düşüncesini oluşturan şey budur. Hume’a göre bizde zorunluluk düşüncesini üreten akıl değildir, bu düşüncüyü bizde üreten deneyimlerimizdir. Bu düşünce, duyum ya da düşünme vasıtasıyla zihnimize gelen birtakım tikel örnekler aracılığıyla üretiliyor olmalıdır.

Hume’a göre neden etki düşüncesi deneyimden türer, ve deneyimi bize sürekli olarak birbiri ile bitişik belli nesnelere sunarak onları bu ilişki içinde görmek için öyle bir alışkanlık üretir ki, belirgin bir çarpıtma olmaksızın onları herhangi bir başka ilişki içinde göremeyiz (Hume, 1997: 135). Hume’a göre alışkanlık sürekli yineleme sonucu oluşur ve bir kez oluştuktan sonra biz farkında olmadan işler. Alışkanlığın bizi düşüncelerin yanlış bir karşılaştırmasına götürmesi elbette mümkündür. Ancak Hume’a göre bu onun tasarlayabileceğimiz en son etkisidir. Ama açıktır ki hiçbir zaman o karşılaştırmamızın

yerini dolduramaz, ne de anlığın doğallıkla o ilkeye ait olan herhangi bir edinimi üretebilir (Hume, 1997: 128)

Hume'a göre herhangi bir eylemin yerine getirilmesine ya da herhangi bir nesnenin tasarımına bir hüner getirmede, alışkanlığın zihin üzerinde iki kökensel etkisi vardır ve bunlardan onun tüm başka etkilerini açıklayabiliriz. Hume'a göre alışkanlığın ilk kökensel etkisi; bizi uzun süredir yararlandığımız herhangi bir şeyle uzlaştırmanın yanında, bize onun için bir sevecenlik vermesidir. Öyle ki bu sevecenlik bizi daha değerli olabilen daha az bildiğimiz bir başka şey karşısında bile alışkın olduğumuz şeyi başka nesnelere yeğlemeye götürür. Alışkanlığın ikinci kökensel etkisi ise şöyledir; En güçlü olduğu yerde, doğal bilgisizliğimizi örtmekle kalmaz kendisini bile gizler ve bu alışkanlık, yalnızca en yüksek derecede olması yüzünden yokmuş gibi görünür (Hume, 2014: 43).

Zihnimizin işleyişinde bu kadar önemli roller oynayan alışkanlığı Hume ne olarak kabul etmektedir, başka bir deyişle alışkanlık zihnin bir yetisi midir? Hume'un bu soruya cevabı olumsuzdur. Zira Hume'a göre alışkanlık zihnimizin bir yetisi değil, doğanın bir niteliğidir. Bizce bu işleyişin nasıl olduğu muallaktır. Alışkanlığın doğanın bir niteliği olduğu konusunda da Hume ile aynı görüşte olmadığımızı belirtmek isteriz. Alışkanlığın hayatımızda önemli bir yeri olduğu tartışılmazdır. Ancak bize göre alışkanlık zihnimizin bir yetisidir ya da zihnimizde alışkanlığı üreten bir yeti vardır, alışkanlık yalnızca doğanın bir etkisi olamaz.

Hume'a göre neden ve etki arasındaki ilişkinin bilgisine, hiçbir durumda a priori akıl yürütmeler sayesinde ulaşamaz. Bu ilişkinin bilgisi bütünüyle belirli bazı objelerin sürekli olarak birbirleriyle bitişmekte olduğunu gördüğümüzde edindiğimiz tecrübeden (experience) ortaya çıkar (Hume, 1997: 31). Hume'a göre olgularla ilgili bütün akıl yürütmelerimiz, “bizi bir dedenden, ona benzer nedenlerden kaynaklandığını gözlemlediğimiz aynı olayları beklemeye götüren bir tür benzerlik kurmaya dayanır. Nedenler bütünüyle benzer olduğunda kurulan benzerlik de yetkindir ve benzerlikten yapılan çıkarım kesin ve inandırıcı görülür” (Hume, 2014: 128). Dolayısıyla salt düşünceyle veya zihinsel bir işlemle varlığın veya nesnelerin öncesine veya sonrasında ilişkin bir çıkarsama yapmak mümkün değildir. (Çelebi, 2005: 184).

Kuşkusuz Hume felsefesi epistemolojiden ibaret değildir. İnsan doğasının bir parçası olan ahlak ve tutku konusu ve aklın insanın bu boyutuyla olan ilişkisi de önem arz etmektedir. Pek çok konuda olduğu gibi Hume'un ahlak, tutku ve akıl ilişkisine dair görüşleri de genel kabulden oldukça farklıdır, bu nedenle bu konuyu alt başlık olarak incelemeyi uygun gördük.

2.4. Ahlak, Tutku ve Akıl

Hume, akıl ve tutkular arasında süregelen bir kavganın varlığını ve bu kavga da galip gelmesi gerekenin akıl olduğu şeklindeki klasik görüşe katılmamaktadır, hatta bu düşünceyi ciddi bir biçimde eleştirmektedir. Hume'a göre insanlar tutkunun ve aklın kavgasından bahsederken felsefeden uzak konuşmalar içindedirler. Akıl tutkuların kölesidir ve yalnızca öyle olması gerekir ve hiçbir zaman onlara hizmet etmekten ve boyun eğmekten başka bir görev ileri süremez (Hume, 1997: 401-402). Kabul edilenin aksine aklın tutkuların yöneticisi değil kölesi olduğu şeklindeki bir görüşün olağandışı görülebileceğinin farkında olan Hume bu düşüncenin doğruluğunu birtakım irdelemelerle göstermeye çalışır.

Akıl yalnız başına hiçbir zaman herhangi bir eylem üretemeyeceği ya da istenç doğuramayacağı için, aynı yetinin istenci önlemeye ya da herhangi bir tutku ya da duygu ile önceliği tartışmaya yetenekli olmadığını çıkarıyorum. Bu sonuç zorunludur. Aklın, tutkumuza aykırı bir yönde bir dürtü verecek olmanın dışında, istenci önleme gibi bir etkisinin olması olanaksızdır; ve o dürtü, eğer yalnız başına işlemiş olsaydı, istenç üretilebilirdi. Aykırı bir tutkudan başka hiçbir şey tutkunun dürtüsüne karşı çıkamaz ya da onu yavaşlatamaz; ve eğer bu aykırı dürtü akıldan doğacak olursa, bu son yetinin istenç üzerinde kökensel bir etkisi olmalı, ve herhangi bir ilkeye direnebilmesi, ya da zihni bir kıpı bile askıda tutabilmesi olanaksızdır (Hume, 1997: 401).

Hume'a göre tutkularımıza karşı çıkan ilke akıl değildir. Bir insanın kolunun kesilmesi yerine tüm dünyanın yok olmasını yeğlemesi akla aykırı değildir. Aynı şekilde hiç tanımadığımız birinin bir rahatsızlığını gidermekte akla aykırı değildir. Benzer şekilde bize daha az yarar sağlayacak bir durumu daha fazla yarar elde edebileceğimiz bir duruma tercih etmemiz de akla aykırı değildir. Kısaca, bir tutku, usa uygun olmaması için, belli bir yanlış yargının eşliğinde olmalıdır; ve giderek o zaman bile usa uygun olmayan şey sözcüğünün sağın anlamıyla tutku değil ama yargıdır (Hume, 1997: 403). Açıktır ki Hume'a göre bir tutkuya akla uygun değil denemez, akıl ve tutkunun birbirlerine karşıt olmaları söz konusu değildir.

Zihin, kendi başına bırakıldığı zaman, dolaysızca gevşer; ve dinçliğini koklayabilmek için, her kıpıda yeni bir tutku akışı tarafından desteklenmelidir. Aynı nedenle, umutsuzluğun, gerçi güvenliğe aykırı olsa da benzer bir etkisi vardır (Hume,1997: 407). Zihin ancak tutkular yoluyla dinç tutulabilir. Hume tutkuların zihin üzerindeki etkisini üflemeli çalgılardan ziyade, titreşimli çalgılara benzeterek açıklamayı tercih etmiştir. Üflemeli çalgılarda üfleme eğilimi bittiği anda seste sona erer oysa titreşimli çalgılarda eylem sonrasında titreşimin etkisi devam eder. Tutkuların zihin üzerindeki etkisi de böyledir. Bir tutku uzun süre zihni etkin halde tutabilir. Tutkular sayesinde dinç kalan zihin içgüdüsel olarak kötülükten kaçınma ve iyiliğe yaklaşma eğilimindedir. Bu nedenle zihin haz veren şeyleri acı veren şeylere tercih eder.

Erdemin akla uygunluktan başka bir şey olmadığını, şeylerin onları irdeleyen her akıl sahibi varlık için aynı olan ilksiz, sonsuz uygunluk ve uygunsuzlukları olduğunu, değişmez doğruluk ve eğrilik ölçülerinin yalnızca insan yaratıklar üzerinde değil ama Tanrı'nın kendisi üzerinde de bir yükümlülük dayattığını onaylatanlar, tüm bu dizgeler ahlakın, gerçeklik gibi, yalnızca düşünceler ve onların yanyana koyulmaları, ve karşılaştırmaları yoluyla saptandığı görüşünde anlaşılır(Hume,1997: 440).

Hume ahlak ve akıl arasındaki ilişki söz konusu olduğunda da başka konularda olduğu gibi öncelikle genel kabulü ortaya koyma sonrasında ise bu kabulü eleştirme ve kendi görüşlerini haklılandırma yolunu tercih etmiştir. Hume'a göre "Ahlak tutkuları uyarır ve eylemleri üretir ya da önler. Akıl bu noktada kendi başına bütünüyle güçsüzdür" (Hume,1997: 441). Hume'a göre ahlak kurallarını aklın belirlediği şeklindeki inanç yanlıştır.

Hume'a göre bir eylemi akla uygun ya da akla aykırı olarak değerlendirmek yanlıştır. Eylemler övgüye layık görülebilir ya da dışlanabilir bu akla uygun ya da akla aykırı olmakla aynı değildir. Eylemlerin değer ve değersizlikleri sık sık doğal yatkınlıklarımızla çelişir ve zaman zaman onları denetler. Ama usun böyle bir etkisi yoktur. Ahlaksal ayrımlar öyle ise ustan doğmaz(Hume,1997: 442) Hume'a göre akıl etkinlikten yoksundur ve hiçbir durumda ahlakın kaynağı olamaz.

Hume'a göre felsefi bir anlamda aklın eylemlerimiz üzerinde iki şekilde etkisi olabilir: Ya bizi bir tutkunun uygun bir nesnesi olan bir şeyin varoluşu konusunda bilgilendirme yoluyla tutkuyu uyardığı zaman; ya da bize herhangi bir tutkuyu uygulama

aracı verecek bir yolda nedenlerin ve etkilerin bağlantısını ortaya çıkardığı zaman(Hume,1997: 442). Hume'a göre buraya kadar anlatılanlardan ahlaksal iyi ve kötü arasındaki ayrımın akıl tarafından yapılmasının imkânsız olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Akıl ve yargı bir tutkuyu kışkırtarak ya da yönlendirerek, gerçekten de bir eylemin dolaylı nedeni olabilir; ama bu tür bir yargının, doğruluğunda ya da yanlışlığında, erdem ya da erdemsizliğin eşliğinde olduğu ileri sürülemez (Hume,1997: 445).

Hume'a göre akıl erdemi ya da erdemsizliği keşfetmeye hizmet edebilir ve yermeyi ya da övmeyi artırabilir, yani aklın işi keşfetmektir üretmek değil. Akıl onları bulmakla yükümlüdür, üretmesi söz konusu olamaz. "Erdemsizlik ve erdem yalnızca akıl ya da düşüncelerin karşılaştırılması yoluyla keşfedilebilir olmadığı için, aralarındaki ayrımı saptayabilmemiz yol açtıkları belli bir izlenim ya da his aracılığıyla olmalıdır" (Hume,1997: 453). Hume'a göre zihnin sadece gözlem yoluyla haz veren her niteliği erdemli olarak adlandırılır; tıpkı acı üreten her niteliğe erdemsiz denmesi gibi. Bu haz ve acı değişik kaynaklardan doğabilir (Hume,1997: 565)

Zihnin değeri aynı kökenden türeyen birçok başka niteliği vardır. Çalışkanlık, diretkenlik, dayanç, etkinlik, uyanıklık, kendini verme, kararlılık, o türden anımsanması kolay olacak başka erdemler ile birlikte, yaşamın yönetimindeki üstünlüklerinden başka hiçbir nedenle değerli sayılmazlar. İlimlilik, tutumluluk, düzenlilik ve kararlılık açısından da durum aynıdır. Tıpkı öte yandan savurganlık, lükse düşkünlük kararsızlık ve belirsizliğin yalnızca üzerimize yıkım getirdikleri ve bizi iş ve elem için güçsüz kıldıkları için erdemsiz olmaları gibi (Hume,1997: 583).

Ahlak, tutku ve akıl konusunda Hume'un görüşlerini toparlayıp maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Akıl tutkuları uyarmak, eylemlerini üretmek ya da önlemek konusunda etkin değildir. Bunlar ahlakın işlemleridir.
2. Akıl ile tutkular arasında süregelen bir kavganın olduğu ve galip gelmesi gerekenin akıl olduğu şeklindeki genel kabul yanlıştır.
3. Tutkuların akla uygun ya da akla aykırı olarak değerlendirilmesi söz konusu değildir. Akla uygunluğu tartışılabilir olan tutku değil yargıdır.
4. Zihin ancak tutkular sayesinde dinç tutulabilir.
5. Akıl tutkuların kölesidir.

İnsan doğasının bir parçası olan bir diğer alan ise dindir. Din konusunun Hume felsefesindeki yeri oldukça önemlidir. Hume'un din konusundaki görüşlerini akıl ile ilişkisi bağlamında bir alt başlıkta incelemek çalışmamızı tamamlayıcı nitelikte olacaktır.

2.5. Din Ve Akıl

Din, Hume felsefesi için oldukça önemlidir. Hume'un "Dinin Doğal Tarihi" ve "Doğal Din Üstüne Söyleşiler" adlı iki yapıtı vardır ve pek çok yorumcu tarafından "Din Felsefesi"nin kurucusu kabul edilir. Elbette ki Hume'dan önce de din ile ilgili sorgulamalar yapan ve bu konuda yazılar yazan düşünürler olmuştur. Hume'un din felsefesinin kurucusu olarak kabul edilmesinin nedeni onun bu alanı sistemli ve eleştirel bir biçimde incelemesindedir. Ülkemizde genel kabul Hume'un din ve Tanrı konusunda agnostik olduğu şeklindedir. Ancak Hume yorumcuları incelendiğinde onun din karşıtı olduğunu söyleyenler kadar bir dindar olduğunu savunanların da olduğu görünecektir. Bu konuda birbirine bu kadar zır görüşlerin ortaya çıkma nedeninin yorum farklılıklarından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Biz burada Hume'un dindar olup olmadığını tartışmayacağız. Yapmaya çalıştığımız şey Hume'un din ile akıl ilişkisini nasıl ele aldığını incelemektir.

Doğuştan düşüncelerin varlığını savunan rasyonalistler bu düşünceye dayanarak evrende her şeyin başlatıcı nedenini en yüksek tin ya da Tanrı olarak görmüşlerdir. Hatırlayacak olursak Descartes: Zihnimde bir tanrı idesi var olmayan bir şeyin zihnimde idesi olamaz o halde tanrı vardır şeklinde bir akıl yürütmeye Tanrı'nın varlığını kanıtladığını düşünmekteydi. Descartes'ın (...) "her türlü bilginin doğruluk ve kesinliği sadece doğru Tanrı'nın bilinmesine bağlıdır, öyle ki, onu tanımadan önce hiçbir şeyi bilemezdim." (Descartes, 2014: 70) şeklindeki sözlerinden onun doğru bilginin yegane koşulu olarak da Tanrıyı gördüğü kolaylıkla anlaşılabilir.

Hume rasyonalistlerin dine ve tanrıya dair akıl yürütmelerini sert bir biçimde eleştirir. Hume'a göre zihnimizde apriori hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla zihnimde bir tanrı idesi var o halde tanrı vardır şeklindeki çıkarım yanlıştır. Doğadaki düzenlilikten yola çıkarak yapılan tanrı kanıtlaması da saçmadır. Çünkü Hume'a göre burada kurulan nedensellik ilişkisi zayıftır. Nedensellik ancak benzer durumlardan benzer sonuçlar çıkarmak için kullanılır. Evi yapan bir ustanın olması, bilardo topunun çarptığı topu hareket ettirmesi gibi örnekler bizim deneyimlerimizle ilgilidir. Oysa Tanrıya dair bir

deneyimimizin olması imkânsızdır. Bu durumlar ile tanrının varlığını kanıtlayamayız, iki durum arasındaki benzerlik çok zayıftır. “Dünyadaki işleyişin mükemmel olması bile bu sonucu değiştirmez. Çünkü biz mükemmel yapılmış bir geminin aslında beceriksiz işçiler tarafından yıllarca deneme yanılma sonucu yapıldığını bildiğimizde dünyanın böyle bir Tanrı tarafından defalarca bozulup yapıldığını düşünebiliriz” (Türkben, 2011: 282)

Doğuştan düşüncelerin olmadığını, her düşüncenin bir izlenimden türediğini kabul eden Hume’a göre “Tanrı idesi de diğer her şey ile aynı kökenden gelmelidir. İster duyumdan isterse ‘derin düşünmeden’ geliyor olsun hiçbir izlenim herhangi bir kuvvet ya da etkerlik imlemiyorsa, böyle bir etkin ilkeyi Tanrıda bulmak ya da giderek imgelemek eşit ölçüde olanaksızdır” (Hume, 1997: 167). Hume’a göre zihnimize doğuştan hiçbir ide yoktur ve buna tanrı idesi de dahildir. “Akıl Tanrı’yı a priori bir akıl yürütme yoluyla bulamaz. Fakat herhangi bir dinin temel ilkesi Tanrıçılık olunca, bu inanç sağlam akla öyle uygundur ki felsefe böyle bir din bilim isteğine kendiliğinden katılıverme eğilimi gösterir” (Hume, 2016: 78). Hume’a göre insanların din konusunda aldıkları eğitim ve inandıkları din ile ilgili kutsal kitaplar ve din adamlarının otoritesi de inandıkları dinin akla uygun olduğunu düşünmelerinde önemli bir etmendir.

Hume’a göre dünyadaki düzenlilik, bizde Tanrının varlığına dair birtakım düşünceler oluşturabilir. Doğadaki düzen karşısında hayranlık duyabilir ve bu düzenliliği yaratan bir yaratıcının olduğuna inanabiliriz. Ancak bu tanrının varlığının değil, doğanın bizde birtakım hisler uyandırdığının kanıtıdır. Hume’a göre aklımız ve akıl yürütmelerimiz bize tanrının varlığı konusunda bir bilgi veremez. Din aklın değil, inanç ve imanın konusudur. Din akıl ve mantık bakımından bir teste tabi tutulmamalıdır, çünkü din tabiatı gereği bu tür bir teste dayanıklı değildir.

Hume’a göre insanların korkuları ve iyilik umutlarının yüce bir güce gereksinim duymasıyla din ortaya çıkmıştır. “Zamanın akışı içinde insanlar dini akıl ile desteklemeye ve inançtan yana akıl yürütmeler bulmaya çalıştılar; ama bu akıl yürütmelerden çoğu eleştirel çözümlemeye karşı dayanamayacaklardır” (Copleston, 1998: 116). Hume’a göre insanlar açıklamaya güçlerinin yetmediği konularda dine atıflarda bulunurlar. Dünya insanlar için bütünüyle kavranamaz ve gizemli bir yapıdadır. Dünyanın nedenine dair kesin bilgiye ulaşmamız olanaksızdır.

Hume'un din ile ilgili söyledikleri üzerine yorumda bulunanlar pek çok konuda anlaşamaları da "Hume'un akıl üzerine kurulmuş bir dine sempatiyle bakmadığı ve aynı zamanda sağduyu sınırlarını aşmış batıl inançlara da saygı duymadığı ve bu tür inançları acımasızca eleştirdiği kesindir" (Çevik, 2006: 84). Hume eserlerinde "doğru din" ve "yanlış din" şeklinde bir ayırım yapmaktadır. Görüşlerini açıklarken ve eleştirilerini sıralarken sık sık kullanır bu kavramları. Yanlış din ile kastettiği akla ve mantığa aykırı batıl inançları sert bir dille eleştirir. Doğru din diye tanımladığı tarafın taraftarı olarak görülür. "Ayrıca Hume, bu doğru dinin teolojisi için de bazı özellikler kabul eder. Doğru Din'de Tanrı anlayışı "mükemmel varlık ve dünyanın yaratıcısı" şeklindedir. Bu din, "akıl ve doğru felsefeyle uyumlu" bir dindir (Çevik, 2006, 93).

Hume'un akıl ve din ile ilgili görüşlerini toparlayacak olursak: Din inancı akıl ile değil iman ile ilişkilidir. Dinin akıl ile temellendirilmesi mümkün değildir. Din insanların sınırlarını aşan ve güçlerinin yetmediği durumlarda korkuları ya da umutları nedeniyle aşkın bir güç bulma arzuları sonucu ortaya çıkmıştır, daha sonra insanlar dini akıl yürütmeleri ile desteklemek istemişlerdir. Akıl ile temellendirilmese de insanların inandığı dini kutsal kitap, din liderleri ve bunlar doğrultusunda aldıkları eğitim sonucunda akla uygun görebilmesi olağandır. Hume'un doğru din olarak tanımladığı ve birtakım özelliklerini sıraladığı din inancı "akıl ve doğru felsefe ile uyumlu"dur. Burada doğru veya felsefi din aynı zamanda doğal din olarak da nitelenir. Dolayısıyla bu bağlamda Hume'un akıl terimini kimi zaman a priori yargıda bulunma yeteneği kimi zaman ise doğa ile uyumlu olma anlamında kullandığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Hume'a göre bilginin kaynağı deneyimdir. Duyularımız aracılığıyla dış dünyadan izlenimler ediniriz, bunların zihindeki karşılıkları idelerdir. İzlenimlerimiz dolaysız deneyimlerimizden oluşur. Hume ide ve izlenimi ayıran şeyin izlenimin canlılık ya da dirilik özelliği olduğunu vurgular. İzlenimlerimiz duyum ve düşünüm izlenimleri olmak üzere ikiye ayrılır. Hume'a göre ideler de iki yolla oluşur. İlki izlenimin zihinde ortaya çıkması, ikincisi zihnin ideleri üzerindeki işlemleri sonucu oluşur. Hume'a göre olgusal bilginiz kesin değildir. Olgusal kesinliğin epistemolojik bir zemini yoktur.

Hume'a göre akıl yürütme yetimizin tüm nesnelere ideler arası ilişkiler ve olgusal durumlar olmak üzere ikiye ayrılır. Hume'un bu ayırımına "bilgi çatalı" nitelemesi de yapılır. İdeler arası ilişkiler bilginizi çok fazla genişletmez. Hume ideler arası ilişkiler aracılığıyla elde ettiğimiz bilgilerin gerçek ve kesin olduğunu belirtir. Hume'a göre bu alan doğadan bağımsızdır. Yalnızca zihnimizle ilgilidir. Hume'un ideler arası ilişkiler olarak tanımladığı alan genellikle apriori alan olarak tanımlanan alandır. Birçok yorumcu da Hume'un ideler arası ilişkiler olarak tanımladığı bilginin apriori denilen bilgiye karşılık geldiğini belirtir. Ancak Hume apriori kavramını daima olumsuz olarak kullandığından bu bilgilere apriori demez, kesin doğru der.

Hume'a göre bilginizi genişletecek asıl alan olgusal durumlardır. Bilginizin bu alanı bize kesin bilgi sağlamaz. Bu bilgi ihtimali bilgidir. Bu alandaki bilgiyi güvenilir kılan bu bilgiyi destekleyen kanıtlardır. Ancak kanıtlarımız ne kadar sağlam ve güçlü olsalar da bilginin doğruluğu konusunda bizi emin kılamazlar. Olgusal durumdaki bilginin oluşması bizim tek tek nesnelere sürekli bir birliktelik ve ardışıklık içinde görmemiz sayesinde. Deneyimi olmayan bir insan akıl yürütme yetisi ne kadar güçlü olursa olsun nesnelere arasındaki ilişkilerden bir sonuç çıkaramaz. Hume'a göre olgularla ilgili tüm akıl yürütmelerimiz neden sonuç ilişkisine dayanır. Hume'a göre bize olgusal kesinliği veren tek şey nedenselliklerdir.

Olgusal bilginiz deney ve gözleme dayanır. Ancak Hume'a göre bilgi esasen "zihinsel alışkanlıkların ürünüdür." Olgusal bilginizi oluşturan nedensellik Hume'a göre şu ana kadar "a ile b" birlikte görülmüştür demektir.

Hume'un epistemolojisinde 'algı' oldukça önemli bir kavramdır. Hume 'algı'yı "zihne giren her şey" olarak tanımlar. Hume'a göre algı zihin için oldukça önemlidir. Zihnimiz algılarımızın bir yığını ya da toplamıdır. Zihinde algılar belli ilişkilerle bir araya getirilmiş durumda bulunurlar, bu algılar zihinde tikel bir biçimde bulunduğundan algıları zihinden ayırmada hiçbir saçmalık yoktur. Hume'a göre sıradan insanlar dış dünyadaki nesnelere ile zihindeki algıları aynı şey olarak kabul ederler. Ancak felsefe ile meşgul olan insanlar felsefe sayesinde bu ayrımı kolaylıkla kavrarlar. Sıradan insanlar aynı zamanda nesnelere kendilerine sürekli bir varoluş yüklerler. Hume'a göre nesnelere algılardan ayırdığımız durumda bile birinin varoluşundan diğerinin varoluşunu çıkarsamaya yetenekli olmayız. Cisimlerin sürekli varoluşu konusundaki inancımız hayal gücümüzün ürünüdür.

Hume'a göre zihnin tüm algıları izlenimler ve ideler olmak üzere iki türdür. Tüm yalın idelerimiz ilk meydana gelişlerini onlara karşılık düşen yalın izlenimlere borçludur. Hume izlenimi olmayan bir idenin olamayacağından emin konuşur, ancak bu konunun istisnai bir durumunu kendisi ortaya koyar. Buna rağmen Hume bu durumun genel kabulü sarsamayacak kadar tekil bir örnek olduğunu savunur. Hume burada çelişkiye düştüğünün farkındadır ancak bu durumu üzerinde durmaya değmeyecek kadar değersiz bulur.

Hume'a göre bizler deneyimlerimiz sayesinde izlenimlerimizin idelerimizi öncelediğini biliriz. Hume izlenimleri duyular aracılığıyla elde ettiğimiz duyu izlenimleri ve zihnimizin edindiği izlenimler üzerine düşünmesi sonucu meydana gelen derin düşünme izlenimleri olmak üzere ikiye ayırır.

Hume'un idelerle ilgili üzerinde durduğu bir diğer konu soyut ideler konusudur. Locke insanları hayvanlardan ayıran en önemli özelliğin insanın soyutlama yetisi olduğunu belirtmekteydi ve Locke'un felsefesinde soyut idelerin önemli bir yeri vardı. Hume'un bu konuyla ilgilenmesinin nedeni ise Locke'un bu konudaki yanlıgısını ortaya koymaktır. Soyut idelerden bahseden tek düşünür Locke değildir ancak Hume görüşlerini Locke'un bu konudaki görüşlerini eleştirerek ve yine Locke'u bu konuda eleştiren Berkeley'i destekleyerek ortaya koyar. Hume'a göre soyut ideler yoktur. Soyutluk zihinde değil sözcüktedir. Zihindeki imge tikel bir nesneye aittir, fakat akıl yürütmelerimizde evrenselmiş gibi görünür. Hume bu konuyu izlenimler için geçerli

olmayan bir durumun ideler için de geçerli olmayacağını belirterek destekler. Soyut izlenim yoktur, dolayısıyla soyut ide diye bir şey de mümkün değildir.

Hume'un bilgi felsefesi için önemli kavramlardan biri de zihindir. Hume'a göre zihin birtakım yetileri olan, bu yetiler sayesinde idelerimiz üzerinde işleyen algılar yığındır. Zihin yetileri: Bellek, hayal gücü, idrak ve inançtır. Bellek, zihinde izlenimin ilk ortaya çıkışındaki canlılığını büyük oranda koruyarak kendini göstermesini sağlayan yetidir. Hayal gücü, zihinde izlenimin diriliğini kaybederek tam bir ide olarak kendini göstermesini sağlayan yetidir. İdrak, alışkanlık yoluyla kazandığımız bir nesneden ona eşlik eden bir başka nesneye ve bu nesnelere birinin izleniminden ötekine diri düşüncesine geçiş yapmamızı sağlayan bir belirlenimdir. İnanç, mevcut izlenim sayesinde üretilen diri bir düşüncedir. Aynı olay karşısında farklı inanç derecelerinin oluşmasının nedeni olay karşısında takınılan tavrıdır.

Hume'un nedenselliğe dair görüşleri ve bu konuyu ele alış tarzı onun, felsefe tarihi için dönüm noktalarından birisi olmasında ya da başka bir deyişle felsefe tarihinde çığır aşmasına vesile olmuştur. Hume nedenselliğe getirdiği farklı yorum şekliyle kendisinden önceki düşünürleri aşmış ve kendinden sonraki düşünürlerin de ufku açmıştır diyebiliriz. Nedensellik ilişkisi yalnızca felsefi bilgimiz için değil, bilimsel bilgimiz için de hayati öneme sahiptir. Çünkü bütün bilimsel bilgimiz nedensellik üzerine kuruludur. Hume'un nedenselliğin olmadığını daha doğrusu nedensellik dediğimiz şeyin aslında deneyimlerimizden doğan bir alışkanlığın ürünü olduğunu savunması bilimsel bilgimizi de kuşkuya düşürür. Hume'a göre biz neden ve etki olarak adlandırdığımız olay ve durumları şu ana kadar birlikte ve ardışık gördüğümüz için onlara zorunluluk yükleriz. Ancak bu durum, yani bir şeyin şimdiye kadar böyle olmuş olması gelecekte de böyle olacağını garantilemez.

Nedenselliğe dair kabul edilen ilişkilerden en önemlisi olan zorunlu bağlantı ilişkisidir. Hume, zorunlu bağlantı fikrini kabul edebilmemiz için bu fikre dair bir izlenimimiz olması gerektiğini ancak böyle bir izlenimimizin olmadığını belirtir. Hume'a göre zorunlu bağlantı fikri de diğer pek çok şey gibi deneyimden türetilmiştir. Bu fikrin aklımızın ürünü olması olanaksızdır. Hume nedenselliği ispatlamak için kullanılan tüm önermelerin nedenselliği ön kabul olarak aldıklarını, dolayısıyla geçersiz olduklarını belirtir.

Genelde bütün felsefesini özelde ise epistemolojisini göz önüne aldığımızda Hume'un akıl terimini birkaç farklı anlamda kullandığını söyleyebiliriz. Bunlardan birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz. Akıl hayvanlarla ortaklaşa paylaştığımız bir içgüdüdür, insanla hayvanı ayıran bu içgüdüdeki derece farkıdır. Akıl doğal etkisi gerçeklik olan bir nedendir. Akıl doğruluğun ya da yanlışlığın üreticisi değil keşfidir.

Hume'a göre akıl yürütme dediğimiz ve pek çok bilgimizi elde ettiğimizi düşündüğümüz şey aklımızın bir yetisi değil deneyimlerimiz sonucu elde ettiğimiz alışkanlıklarımızın ürünüdür. Tüm akıl yürütmeler aslında bir tür karşılaştırma yapmaktır.

Hume, aklın tutkuların yöneticisi olduğu şeklindeki genel kabule karşı çıkar. Hume'a göre akıl tutkuların yöneticisi değil kölesidir. Tutkularına karşı çıkan ilke yanlış bir biçimde akıl olarak kabul edilir ancak bu doğru değildir. Hume'a göre ahlak tutkuları uyarır, eylemler üzerinde etkili olur. Akıl bu konuda söz sahibi olamaz. Dolayısıyla eylemlerin akla uygun olup olmamasını tartışamayız. Akıl yalnızca neden etki bağlantısını ortaya çıkararak tutkuyu uygulama aracı verebilir ya da bir şeylerin varoluşu konusunda bilgilendirme yaparak tutkuyu uyarabilir.

Hume, aklın doğadan üstün olduğu şeklindeki kabule de karşı çıkar. Hume'a göre doğa söz konusu olduğunda akıl söz sahibi olamaz. Çünkü doğa akıldan üstün ve akıl yürütmelerimizden bağımsızdır. Doğadaki düzenlilik konusundan da aklımız sayesinde haberdar olamayız, bu konuda doğadaki objelerin hayal gücünde birleşmesini sağlayan belli ilkeler tarafından bilgilendiriliriz. Hume doğanın bizi yaptığımız her şeyde insanca olmamız gerektiği ve tüm uğraşlarımız içinde insan kalmamız gerektiği konusunda uyarır. Hume yaptığı bu sorgulamaların kendisini belirsizlik içinde bıraktığı, bu konudaki çaresizliğine akıl yoluyla çözüm bulamadığı ve bu belirsizlikleri alt edemediğini belirtir. Aklın çaresiz kaldığı yerde Hume kendini doğaya bırakır ve doğanın ona bu belirsizlikleri dağıtmada yardımcı olduğunu açıklar.

Hume'un hayvanların aklına dair görüşleri bu konuda kabul gören pek çok düşüncenin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Hume'a göre hayvanların da insanlar gibi akıl ile donatılı olduğu o kadar aşıkardır ki bunu en basit akıl yürütmeye bile kavrayabiliriz. Kuşların yuvalarını yaparkenki bilgisi, kuluçka sürelerine olan özeni, evcil hayvanların sahiplerine farklı yabancılara farklı tavır içinde olması bize onların da akıl ile donatılı olduğunu gösterir. Hume, insanların hayvanlardan akıl sahibi olması

sayesinde değil, bunu geliştirmede hayvanlardan daha ileriye gidebilmesi sayesinde olduğunu vurgular. Fark derece farkına indirgenir.

Toparlayacak olursak Hume akıl ile temellendirilen, varlığı akla dayandırılan, aklımız sayesinde bildiğimizi iddia ettiğimiz pek çok konuda yanıldığımızı vurgular. Aklımız zannettiğimiz kadar etkin değildir. Akla atfettiğimiz pek çok Şey ya da kokenini akılda bulduğumuz pek çok durum aklımızın değil deneyimlerimiz sonucunda oluşan alışkanlıklarımızın ürünüdür. Hume'a göre akıl güvenilirmezdir.

KAYNAKÇA

Hume'un Kendi Eserleri

- Hume, David, Ahlak İlkeleri Üzerine, Çev. Nil Demir, Fol Yay. Ankara 2019.
- Hume, David. Din Üstüne, Çev. Mete Tunçay, İmge Yayınları, Ankara 2016.
- A Treatise of Human Nature, Ed. By. Ernest C. Mossner, Penguin Books, 1985.
- Hume, David, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay. İstanbul 1997.
- Hume, David. İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme, Çev. Ergün Baylan, Bilge Su Yayınları, Ankara 2015.
- Hume, David. İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma, Çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998
- Hume, David. İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, Çev. Münevver Özgen, Biblos Kitabevi, İstanbul 2014.

Diğer kaynaklar

- Akarsu, Bedia, Felsefe Terimleri Sözlüğü, 1. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul 1994.
- Alper, Ömer Mahir, İslam Akıl ve Hakikat, Milel ve Nikal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 7 Sayı 3 Eylül 2010: 39-72
- Altınörs, Atakan, İdealar ve Dil Bağlamında Locke ve Leibniz, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009
- Arat, Necla, David Hume'da Akıl Doğa Diyalektiği Akla Karşı Doğanın Savunulması, İstanbul Üniversitesi Felsefe Arşivi Dergisi, sayı:20 2012: 19-35,
- Aristoteles, Ruh Üzerine, 3. Baskı, Çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, Birleşik Yayınevi, İstanbul 2011.
- Ayverdi, İhsan, Misali Büyük Türkçe Sözlük, 2. Baskı, Kubbealtı Lügatı, İstanbul 2011.

- Berkeley, George. Hylas İle Philonous Arasındaki Üç Söyleşi, Çev. K Sahir Sel, Sosyal Yayınları, Ankara. 1996
- Berkeley, George. İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme, Çev. Levent Özyaşar, Biblas Kitabevi, İstanbul 2015.
- Bolay, Süleyman Hayri, Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, 11. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara. 2003
- Bravo, Hamdi, Locke'un Soyut Genel İde Anlayışı, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2010 Güz, sayı: 10: 95-115
- Cevizci, Ahmet, Bilgi Felsefesi, 3. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2015.
- Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2011.
- Cevizci, Ahmet. Aydınlanma Felsefesi Tarihi, Asa Kitabevi, Bursa 2007.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü, Paradigma, İstanbul 2002.
- Cevizci, Ahmet. On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi, Asa Yayınları, Bursa 2001.
- Copleston, Fredrick. Felsefe Tarihi: Berkeley, Hume, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1998.
- Cottingham, John, Akılcılık, Çev. Bülent Gözkan, Doruk yayınları, Ankara 2003.
- Çelebi, Emin, David Hume'da Nedensellik Bağlamında Ahlak ve Hürriyet Problemi, (Basılmamış Doktora Tezi) Konya 2008.
- Çelebi, Emin, David Hume'da Psiko-Epistemolojik İlke: Nedensellik, SÜİFD/20 s. 173-202, Konya, 2005
- Çelik, Sara, Bilgi Felsefesi İlkçağ'dan Yeniçağ'a, Doruk Yayınları, İstanbul 2010.
- Çevik, Mustafa, David Hume ve Din Felsefesi, Dergah Yayınları, İstanbul 2006.
- Çıvgın, Ayşe Gül, David Hume: Felsefe ve Metafizik'in Mahiyeti, Kaygı: 31-40, 2013
- Çıvgın, Ayşe Gül, Hume'un Epistemolojisinin Kökeni: İzlenimler ve İdeler, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2010 Güz, Sayı, 22: 369-384
- Çüçen, Kadir. Varlık Felsefesi, 2. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 2011.
- Denkel, Arda Bilginin Temelleri, Metis Yay., İstanbul.1998

- Descartes, Meditasyonlar, 3. Baskı, Çev. İsmet Birkan Bilgesu, Ankara 2014.
- Descartes Metot Üzerine Konuşma, 3.Baskı, Çev. K. Sahir Sel, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2010.
- Descartes, Metafizik Üzerine Düşünceler, Birinci Baskı, Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları İstanbul 2013.
- Didier, Jean, John Locke, çev. Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Gazali, “Kanunüst-te’vil” Çev. Bilal Aybakan, İslami Araştırmalar, c.13. say. 3-4 Ankara 2010.
- Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- Günday, Şeref, Berkeley İdealizminin Temel Kavramları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Sözlüğü, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.
- Kant, İmanuel, Aydınlanma Nedir, çev. Atila Yayla, Liberal Düşünce, cilt 10, No 38-39, Bahar-Yaz: 225-230, 2005.
- Kant, İmanuel, Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Pralograma, 4. Baskı Çev. İoanna Kuçvadi – Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2000.
- Ketenci, Taşkın, Descartes ve Hume’un Akıl Anlayışlarının Karşılaştırılması, Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, Cilt 1 Sayı 1 (61-77), Kayseri, 2004.
- Küçük, Hasan, Sistematik Felsefe, İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Leibniz, Monadoloji, Birinci Basım, Çev. Devrim Çetinkasap, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Locke, John. İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- Öktem, Ülker, David Hume ve İmanuel Kant’ın Kesin Bilgi Anlayışı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 44/2: s.29-55, Ankara 2004.
- Öymen, Örsan, K. Fikir Mimarları – 23 HUME, Birinci Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2010

- Parlatır, İsmail, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, 7. Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2014.
- Platon, Devlet, 2. Basım, Çev. Işık Soner, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.
- Russerll, Bertrand, Batı Felsefesi Tarihi 3. Cilt Modern Felsefe Tarihi 3. Cilt Modern Felsefe, 3. Basım, Ahmet Fethi Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- Sami, Şemseddin, Kamus-ı Türki Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, 4. Baskı, İdeal Kültür Yayıncılık. Hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İstanbul 2014.
- Sözen, Kemal Farabide Akıl ve Aklın Önemi, SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 s. 65-80, Isparta 2006.
- Spinoza, Etika, 4. Basım, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- Taşkın, Ali – Becermen, Metin, Felsefe Tarihi II Rönesans, XIX, Yüzyıl Felsefesi Tarihi, 2. Baskı, Sentez Yayıncılık, Bursa 2013.
- T.D.K. Okul Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Hazırlayanlar: İsmail Parlatır, Hamza Zülfikar, Nevzat Gözaydın
- Tokatlı, Atilla, Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1973.
- Tunç, Tomris, Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları 627/1 Ankara. İnceleyen: Tuncer Gülensoy
- Türk Dünyası Ortak Edebiyatı - Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Cilt 1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Türkben, Yaşar, David Hume'un Agnostisizmi, Ekev Akademi Dergisi Yıl 15 Sayı:47 Bahar, 2011: 277 – 290
- Üner, Aslı, Nedensellik İlkesi: Hume'a Karşı Kant, Mavi Atlas, 3/2004: 100-108
- Weber, Alfred, Felsefe Tarihi, Felsefe, Metafizik ve Bilim, 1. Baskı, Çev. H. Vehbi Eralp, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Zelyut, Solmaz. Dört Adalı: Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012.